

Handvatten voor een preventieve aanpak

Online extreemrechtse radicalisering

Timo Peeters
Ron van Wonderen
Dominique Burggraaff
Nienke de Wit

Online extreemrechtse radicalisering

Handvatten voor een preventieve aanpak

Timo Peeters

Ron van Wonderen

Dominique Burggraaff

Nienke de Wit

Utrecht, september 2022

Inhoud

1	Introductie	4	6	Beschermende factoren	21
	Beschermende factoren	5		Beschermende factoren	21
	Hoofdvraag en onderzoeksvragen	6		Beschermende factoren en online (extreemrechtse) radicalisering	22
	Deelvragen	6		Beschermende factoren en geografie	23
	Methode	6		Beschermende factoren in interventies: drie niveaus	24
	Twee belangrijke uitgangspunten	7		Tot slot	27
	Opzet rapport	8			
2	Risicoprofielen	9	7	De praktijk	28
	Persoonlijke gebeurtenissen en omstandigheden	9		Het probleem van online extreemrechtse radicalisering	28
	Persoonlijke kenmerken	10		Moeilijkheden bij het signaleren van radicalisering	29
3	Online leefwereld	11		De kansen van het online domein	30
	Narratieven en subculturen	11		Beschermende factoren en programma's	31
	Campagnes	11	8	Concluderende opmerkingen	33
	Platforms	13		Een nieuw fenomeen?	33
4	Mechanismen	15		De belangrijke stempel van het online domein	34
	Fasen van radicalisering	15		Beschermende programma's	34
	Flitsradicalisering, twijfel en de-escalatie	16		Literatuur	37
5	Wisselwerking online en offline context	18			
	Individuele niveau	18			
	Groepsniveau	18			
	Wisselwerking tussen online en offline op groepsniveau	19			

1 Introductie

Extreemrechts lijkt bezig aan een voorzichtige opmars in Nederland. Deze speelt zich met name online af en onderscheidt zich daarom op belangrijke punten van het 'traditionele', op fysieke ontmoetingen geënte extreemrechts. Er zou zelfs sprake zijn van een "geheel nieuwe generatie rechtsextremisten" (Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland, nr. 53, 54).

Er zijn meerdere factoren die dit tot een zorgwekkende ontwikkeling maken. Allereerst kan online radicalisering zich heel snel voltrekken. Vanwege de anonimiteit die het computerscherm biedt, zijn conversaties binnen chatgroepen veelal extremer dan in de fysieke sfeer, waarbij nieuwkomers in dergelijke groepen zich razendsnel conformeren aan de groepsnormen – zonder daarbij te beseffen dat sommige uitspraken voortkomen uit overdrijvingen en/of stoerdoenerij (Wagenaar, 2021).

Daarnaast biedt het internet toegang tot internationale netwerken, die na verwijdering vaak weer onder een andere naam opduiken (Hart et al. 2021). Dit heeft ertoe geleid dat het huidige extreemrechts in Nederland sterk internationaal georiënteerd is, waarbij vooral de invloed van extreemrechts vanuit de Verenigde Staten is toegenomen. Dit komt bijvoorbeeld terug in de steun voor de zogeheten internationale accelerationistische netwerken, waarin wordt gesproken over zaken zoals het ontketenen van een rassenoorlog door middel van terroristische aanslagen. Een paar honderd Nederlandse jongeren zouden onderdeel uitmaken van dergelijke netwerken. De NCTV meldde onlangs dat het gevaar van een aanslag in Nederland in het geval van extreemrechts met name in deze hoek schuilt (Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland, nr. 56).

Belangrijk is om op te merken dat het internet niet alleen toegang tot een breed ideologisch spectrum biedt – waaronder diverse smaken extreemrechts – maar ook de potentiële mogelijkheden om de terroristische cyclus door te lopen: van een ondersteunend sociaal (online) netwerk tot het kopen van wapens (Feldman in: Damen en Kraak, 2021). Het maakt online radicalisering uitermate geschikt voor wat vaak 'lone actor' aanslagen wordt genoemd. Deze worden uitgevoerd door eenlingen die goed gekeken hebben naar aanslagen op andere plekken in de wereld, hoewel we tegelijkertijd opmerken dat de typering geen recht aan de steun die dergelijke aanslagplegers veelal online vinden. Wel is duidelijk dat deze aanslagplegers minder afhankelijk zijn van hun fysieke omgeving bij het plegen van aanslagen.

Het gevaar van online extreemrechts schuilt tot slot ook in het bereik ervan: de mate waarin digitale kanalen aanhangers van extreemrechts gedachtengoed in staat stellen om het maatschappelijk debat te beïnvloeden en bij te dragen aan een gepolariseerd en vijandig klimaat richting bijvoorbeeld migranten of overheden. Zo infiltreert extreemrechts ook in protestbewegingen zoals tegen coronamaatregelen (Wagenaar, 2021). Het verspreiden van (extreemrechts geïnspireerde) complottheorieën heeft in veel landen al tot een flinke toename van invloed geleid voor extreemrechts (Mulhall & Khan-Ruf, 2021).

Bij de opmars van extreemrechts speelt ook een andere ontwikkeling een rol, namelijk de toegenomen populariteit van radicaal-rechtse politieke partijen in Nederland – en, breder, in Europa en andere delen van de wereld. Deze delen veel van de agendapunten van extreemrechtse partijen, maar kleuren tegelijkertijd meer binnen de lijntjes van de democratie. Dat wil zeggen, waar extreemrechtse partijen de parlementaire democratie verwerpen, en deze al dan niet met geweld trachten te vervangen door een meer autoritaire bestuursvorm, proberen hun radicaal-rechtse equivalenten de macht doorgaans zonder geweld en binnen het democratische systeem te grijpen (Tokmetzis, 10 mei

2019). Dat radicaal-rechtse partijen hier steeds meer in slagen, heeft geleid tot wat de radicalisering van de politieke mainstream zou kunnen worden genoemd (Mudde, 2015; Maly, 2018). Een logisch gevolg hiervan is dat ook de boodschap van extreemrechts meer wordt genormaliseerd. In de woorden van Nikki Sterkenburg (2021): we zijn "als samenleving gewend geraakt aan radicaal- en extreemrechtse standpunten omdat de retoriek de afgelopen twintig jaar op dagelijkse basis onze levens is binnengedrongen."

In de (nabije) toekomst kan extreemrechts radicalisme zich ook in Nederland verder ontwikkelen als gevolg van de combinatie van enerzijds laagdrempeligheid, anonimiteit en ongrijpbaarheid, en anderzijds de verwevenheid met conventionele en populaire digitale platformen als YouTube en Reddit en – op bepaalde punten – de mainstream politiek.

Beschermende factoren

Extreemrechtse radicalisering, zeker wanneer dit gewelddadige trekken en/of aspiraties heeft, vraagt om allerlei soortige en gelijktijdige tegenacties vanuit de overheid en haar partners. Een repressieve aanpak als onderdeel hiervan ligt voor de hand, maar is tegelijkertijd niet of maar beperkt in staat om de voedingsbodem voor radicalisering weg te nemen en nieuwe aanwas te voorkomen (Braddock, 2019). Repressie, zo leert de praktijk, kan zelfs contraproductief werken, omdat dit tot gevolg kan hebben dat potentiële terroristen zich hierdoor verder afkeren tegen de overheid. Hiermee kan ook de bereidheid tot het gebruik van geweld groeien (De Graaff, 22 juli 2009).

In de strijd tegen extreemrechtse radicalisering is er daarom een belangrijke rol weggelegd voor preventie. De uitvoering van een preventieve aanpak van extreemrechtse radicalisering ligt naast rijksniveau voor een belangrijk deel ook bij de gemeenten en haar zorg- en welzijnspartners. Vanwege het ongrijpbare profiel van online extreemrechtse radicalisering is het onduidelijk in hoeverre gemeenten terug kunnen vallen op de kennis waarover ze al

beschikken ten aanzien van (jihadistische) radicalisering en (offline) extreemrechts. Er is om deze reden grote behoefte aan kennis over hoe extreemrechtse radicalisering online verloopt en hoe preventieve acties uitgezet kunnen worden.

Deze studie, die we uitvoerden in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, voorziet in die behoefte en richt zich daarbij specifiek op zogeheten *beschermende factoren*, dat wil zeggen "factoren die bijdragen aan weerbaarheid tegen extremistische attitudes en gedrag" (Sieckelincx & Gielen, 2020, p. 2). De weerbaarheid, of veerkracht, waar hier over gesproken wordt, wordt vaak opgevat als het vermogen van een individu om 'terug te veren' na trauma of andere vormen van tegenslag (Sieckelincx & Gielen, 2020; Stephens, Sieckelincx & Boutellier, 2021).¹

Weerbaarheid tegen extremistische attitudes en gedrag is niet alleen terug te voeren op het wel of niet aanwezig zijn van bepaalde persoonlijke eigenschappen van een individu. Deze heeft ook betrekking op de omgeving van het individu, de mate waarin een individu toegang heeft tot verschillende vormen van sociaal kapitaal. Hierbij wordt doorgaans een onderscheid gemaakt tussen *social bonding*, dat betrekking heeft op de banden binnen gemeenschappen; *social bridging* dat betrekking heeft op banden tussen gemeenschappen; en *social linking*, dat gaat over banden tussen gemeenschappen en de overheid.

Kenmerkend voor de inzet op beschermende factoren is dat deze een positieve insteek heeft: er wordt geïnvesteerd in de capaciteiten van individuen en hun omgeving in plaats van dat er gefocust wordt op risico's en tekortkomingen.

¹ Er is ook kritiek op deze definitie van weerbaarheid omdat deze teveel georiënteerd zou zijn op het weer aanpassen aan of voegen in de bestaande orde en te weinig ruimte openlaat voor het bevragen van deze orde en het teweegbrengen van verandering (zie bijvoorbeeld Anholt, 2016).

Hoofdvraag en onderzoeksvragen

Het onderzoek dat we hebben uitgevoerd is tweeledig. Het richt zich eerst op het identificeren van de relevante beschermende factoren binnen extreemrechtse radicalisering in de online context om vervolgens de vertaalslag naar de gemeentelijke praktijk te maken. Het betekent dat de hoofdvraag van het onderzoek is opgesplitst in twee componenten:

1. *Wat zijn beschermende factoren binnen extreemrechtse radicalisering in de online context?*
2. *Op welke manier kunnen beleidsmakers op deze factoren inzetten in het maken van beleid en het ontwikkelen van concrete maatregelen ter preventie van online extreemrechtse radicalisering?*

Deelvragen

De twee hoofdvragen hebben we uitgewerkt middels meerdere deelvragen. Om meer inzicht te krijgen in welke beschermende factoren er zijn binnen extreemrechtse radicalisering in de online context is het van belang om eerst meer te weten te komen over hoe online extreemrechtse radicaliseringsprocessen verlopen en of er mogelijke kenmerken zijn die personen hier extra vatbaar voor maken. Daarbij is het ook belangrijk om te kijken naar de wisselwerking tussen de online context en offline context bij extreemrechtse radicalisering. In de praktijk zijn de online context en offline context niet altijd van elkaar te scheiden. Hoofdvraag 1 hebben we om deze reden uitgewerkt aan de hand van de volgende onderzoeksvragen:

1. *Wat zijn de kenmerken van personen die vatbaar zijn voor online extreemrechtse radicalisering?*
2. *Op welke manieren kan extreemrechts doordringen in de online leefwereld van jongeren?*

3. *Welke mechanismen liggen ten grondslag aan extreemrechtse radicalisering in de online context en hoe verlopen deze online radicaliseringsprocessen?*
4. *Hoe is de wisselwerking tussen de online context én de offline context bij extreemrechtse radicalisering in de online context?*
5. *Wat is er bekend over beschermende factoren binnen extreemrechtse radicalisering in de online context?*

Hoofdvraag 2 hebben we uitgewerkt aan de hand van de volgende onderzoeksvragen, waarin een omslag plaatsvindt van de literatuur (onderzoeksvraag 1) naar de praktijk (onderzoeksvragen 2 en 3):

1. *Welke voorbeelden zijn er van *good practices* waarin op beschermende factoren wordt ingezet ter preventie van online extreemrechtse radicalisering?*
2. *In welke mate en op welke manier worden (inzichten omtrent) beschermende factoren al toegepast in beleid en concrete aanpakken tegen online extreemrechtse radicalisering?*
3. *Hoe kunnen deze beschermingsfactoren (verder) geïntegreerd worden in beleid gericht op preventie van online extreemrechtse radicalisering?*

Methode

De methoden van onderzoek die wij hebben toegepast om bovengenoemde inzichten te verwerven zijn een literatuur- en documentstudie, expertinterviews en kennissessies met gemeenten.

Literatuur- en documentenstudie

Op basis van een zoekopdracht in relevante wetenschappelijke databanken hebben wij in kaart gebracht welke nationale en internationale wetenschappelijk kennis beschikbaar is over (mechanismen van) online (extreemrechtse) radicalisering, kenmerken van voor extreemrechtse radicalisering vatbare

personen en beschermingsfactoren. Naast wetenschappelijke literatuur, hebben we ook 'grijze literatuur' meegenomen in onze inventarisatie, zoals masterscripties, beleidsonderzoeksrapporten en andere relevante documenten.

Expertinterviews

Om de inzichten uit de literatuur nader te kunnen duiden, aanscherpen en/of aanvullen, hebben we experts geïnterviewd. In alle gevallen betrof het digitale interviews. Omdat literatuur op het gebied van beschermende factoren binnen extreemrechtse online radicalisering schaars is (en bleek te zijn), hebben we hun stem laten doorklinken in het rapport. Met de volgende personen is gesproken:

- Stijn Sieckelinck, Lector Youth Spot, Hogeschool van Amsterdam.
- Gijs van Beek, medeoprichter Textgain, een bureau dat data analyseert met behulp van kunstmatige intelligentie en onderzoek uitvoert naar online trends van haat, desinformatie en radicalisering.
- Willem Wagenaar, expert extreemrechtse radicalisering van de Anne Frank Stichting.
- Richard Rogers, Hoogleraar New Media and Digital Culture aan de Universiteit van Amsterdam.

Kennissessies gemeenten

Preventief beleid ten aanzien van radicalisering vindt in belangrijke mate plaats binnen de lokale aanpak van gemeenten. Om deze reden hebben we in twee gemeenten een kennissessie georganiseerd. In deze kennissessies bespraken we de opbrengsten van onze literatuur- en documentenstudie en interviews met experts, met als doel om de bruikbaarheid van de opgedane inzichten te bepalen voor de praktijk. Daarbij gingen we ook na in hoeverre en op welke manier gemeentelijk beleid in Enschede en Utrecht nu al inspeelde op de beschermende factoren die we in het literatuuronderzoek geïdentificeerd hebben en hoe dit binnen bestaand beleid en/of nieuw te vormen beleid (nog) beter zou kunnen.

Het doel was om bij deze kennissessies zowel relevante vertegenwoordigers van gemeenten aan te laten sluiten als relevante ketenpartners in de aanpak die het beleid ten uitvoer brengen. In de praktijk bleek het in zowel Enschede als Utrecht lastig – veelal door overvolle agenda's, maar soms ook door ziekte – om alle partijen bij elkaar te krijgen. Aan de Enschedese kennissessie namen de Beleidsadviseur Veiligheid van de gemeente Enschede, een jongerenwerker en een GZ psycholoog van Jeugdbescherming Overijssel deel. De casus Enschede werd aangevuld met een digitaal interview met degene die namens de politie aan de 'casustafel radicalisering' van Twente zit (met daarnaast o.a. vertegenwoordigers van gemeenten, jeugdbescherming, reclassering, Raad voor de Kinderbescherming, OM, politie en het Zorg- en Veiligheidshuis als voorzitter). In Utrecht vond de kennissessie fysiek plaats en sloten een sociaal make-laar en een coördinator online jongerenwerk aan. Daarnaast beantwoordde de operationeel expert van de politie op het gebied van onder andere CTER (contra-terrorisme) en digitaal wijkagenten schriftelijk vragen. Om de casus online jongerenwerk verder uit te diepen, hebben we daarnaast nog digitaal gesproken met de oprichter van een jongerenwerkorganisatie die louter digitaal werkt en o.a. samenwerkt met jongerenwerk Utrecht.

Twee belangrijke uitgangspunten

Ons onderzoek richt zich op beschermende factoren van extreemrechtse radicalisering in de online context. We zijn bij deze studie vertrokken vanuit een aantal uitgangspunten, die richting hebben gegeven aan het verloop en de invulling van onze studie.

Allereerst werd ons onderzoek gestuurd door de definitie van extreemrechtse radicalisering die we aanhielden. We volgen hierin de NCTV (zie NCTV, z.d.). Deze definieert extreemrechts door zich te richten op het gedachtegoed en te stellen dat tot extreemrechts gedachtegoed denkbeelden worden gerekend "als vreemdelingenhaat (inclusief: antisemitisme en antimoslims), haat jegens vreemde (cultuur)elementen en ultranationalisme." Voorts maakt de NCTV

een onderscheid tussen extreemrechtse activisten, die zich veelal aan de wet houden, rechtsextremisten, die de wet overtreden en, tot slot, extreemrechtse terroristen die op mensenlevens gericht geweld plegen dat gebaseerd is op extreemrechtse opvattingen.² Radicalisering wordt door de NCTV gedefinieerd als: "Een proces van toenemende bereidheid om de uiterste consequentie uit een denkwijze te aanvaarden en die in daden om te zetten. Deze toenemende bereidheid kan leiden tot gedrag dat andere mensen diep kwetst of in hun vrijheid raakt, kan aanleiding zijn voor individuen of groepen om zich af te keren van de samenleving en kan leiden tot het gebruik van geweld."

Belangrijk daarbij te vermelden is dat extreemrechts verre van een eenduidige stroming is. Het loont in dit verband om te spreken over verschillende narratieven die tezamen kleur en vorm geven aan het extreemrechtse gedachtengoed, maar ook op gespannen voet met elkaar kunnen staan.

Ten tweede, de online en offline context kunnen niet geïnterpreteerd worden als twee op zichzelf staande domeinen met daarin elk eigen kenmerken, processen en activiteiten (Ducol, 2015; Neumann, 2013; Gill et al., 2017). We hebben hier al op gewezen, maar het is belangrijk dit nog eens te onderstrepen omdat het ook onze hoofdvragen, en daarmee de focus van onze studie, in perspectief plaatst. Het is nadrukkelijk niet onze bedoeling om de online context te isoleren van de offline context. Dat het online domein specifiek benoemd is in de hoofdvragen van dit onderzoek is een reflectie van het gegeven dat extreemrechtse radicalisering steeds meer plaatsvindt via internationale online netwerken en van de zorgen die leven hieromtrent bij nationale en lokale overheden en hun partners. De wisselwerking tussen het offline- en onlinedomein zal in het rapport nadrukkelijk aan bod komen.

Opzet rapport

We behandelen de hoofdvragen en de bijbehorende onderzoeksvragen in voornoemde volgorde. Het betekent dat in het nu volgende hoofdstuk (hoofdstuk 2) kenmerken van personen die vatbaar zijn voor online extreemrechtse radicalisering centraal staan. In hoofdstuk 3 kijken we naar de online leefwereld van jongeren en de wijze waarop extreemrechts zich hierbinnen manifesteert. In hoofdstuk 4 staan de mechanismen centraal die ten grondslag liggen aan extreemrechtse radicalisering in de online context. Hoofdstuk 5 is gewijd aan de wisselwerking tussen de online context én de offline context. Deze hoofdstukken tezamen vormen de opmaat voor hoofdstuk 6, dat draait om beschermende factoren binnen extreemrechtse radicalisering in de online context. In hoofdstuk 7 laten we professionals uit de praktijk aan het woord over online extreemrechtse radicalisering, beschermende factoren en beschermende programma's. In hoofdstuk acht sluiten we het rapport af met wat we een inclusieve samenvatting zouden kunnen noemen, waarin we de bevindingen uit de literatuur- en de praktijkstudie integreren om tot één beeld te komen. Daar waar mogelijk koppelen we de handelingsrichtingen die we voorstellen aan *good practices*.

² De algemene definitie van terrorisme van de NCTV is ruimer en omvat naast "het uit ideologische motieven plegen van op mensenlevens gericht geweld" ook "het aanrichten van maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke ondermijning en destabilisatie te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden."

2 Risicoprofielen

In dit hoofdstuk wordt kort uiteengezet welke kenmerken te onderscheiden zijn als het gaat om vatbaarheid voor radicalisering en, waar mogelijk, online extreemrechtse radicalisering. Voorzichtigheid is hierbij geboden, omdat het denken in risicoprofielen kan bijdragen aan het stigmatiseren van bepaalde groepen die mogelijk vatbaarder zijn voor radicalisering. Belangrijk is dat het grootste gedeelte van de personen die voldoen aan een of meerdere kenmerken die we onderscheiden in dit hoofdstuk niet radicaliseren. Ook benadrukken we dat de relatie tussen de factoren die bij kunnen dragen aan radicalisering zeer complex is en dat de risicofactoren verschillen al naar gelang de radicaliseringsfase, waardoor er geen eenduidig profiel op te stellen is van iemand die mogelijk radicaliseert (Kleuver, Van Dijk & Ramirez, 2017; Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2021).

We beperken ons in dit onderzoek tot factoren die betrekking hebben op persoonlijke niveau, hetgeen betekent dat we triggerfactoren vanuit de samenleving (denk aan bepaalde politieke ontwikkelingen die mensen aan het denken zetten) buiten beschouwing laten. We maken een onderscheid tussen gebeurtenissen die het radicaliseringsproces direct of indirect bevorderen en persoonlijke kenmerken die mensen bij geboorte meekrijgen.

Persoonlijke gebeurtenissen en omstandigheden

Persoonlijke gebeurtenissen kunnen de vatbaarheid voor radicalisering bevorderen. Zonder onderscheid te maken tussen het type radicalisering (extreem-links, extreemrechts of -religieus geïnspireerd; online en/of offline), onderscheidt de Expertise-unit Sociale Stabiliteit (2019) op dit vlak vijf zogeheten

'triggerfactoren', namelijk: confrontatie met de dood; problemen thuis; schooluitval en verlies van (perspectief op) werk; ervaringen met discriminatie en uitsluiting; en aanvaring met autoriteiten.

Mølmen en Ravndal (2021) richten zich in een recente studie op het radicaliseringsproces van extreemrechtse 'lone actors' wanneer ze stellen dat jongeren die "voortijdig van school gaan, hun baan opzeggen of zich anderszins uit de samenleving terugtrekken, kunnen kwetsbaar zijn voor online extremisme." Hierbij wordt de link gelegd tussen sociale isolatie en radicalisering. Dit correspondeert met het breedgedragen idee dat radicalisering, in welke vorm dan ook, in de kern vaak gedreven wordt door een zoektocht naar zingeving, naar betekenis en naar identiteit (zie o.a. Kruglanski et al, 2009; Sieckelinck & Gielen, 2020).

Gielen (2008) ten slotte wijst op de invloed van de denkbeelden van de ouders op het radicaliseringsproces. Ze stelt dat denkbeelden van jongeren doorgaans al vroeg beginnen en beïnvloed worden door de ideeën en attitudes van de ouders. In andere woorden, als kind van ouders die "tegen buitenlanders" zijn, loop je een grotere kans dit over te nemen. Dit komt overeen met een studie van Simi et al. (2016), waarin 90 procent van de 44 Amerikaanse rechtsextremisten aangaf dat ze al vanaf jongs af aan in aanraking kwamen met homofobie, antisemitisme en racistische attitudes binnen de eigen familie. Dit zou hun acceptatie van extreemrechtse narratieven hebben vergroot. Hiertegenover staat dat onderzoek uitwijst dat ideologie op zichzelf veelal geen drijfveer is voor radicalisering (Van der Valk & Wagenaar, 2010; Copeland & Marsden 2020; Sieckelinck, persoonlijke communicatie 2022).

Persoonlijke kenmerken

Naast persoonlijke gebeurtenissen kunnen ook bepaalde kenmerken die mensen bij geboorte bezitten het risico op radicalisering vergroten. Zo worden jongeren met een stoornis binnen het autisme-spectrum binnen meerdere onderzoeken expliciet genoemd als een kwetsbare groep voor radicalisering, niet in de laatste plaats omdat mensen met autisme vaker eenzaam en/of sociaal geïsoleerd zijn (Momas, 2021). Ook *lone actors* zouden relatief vaak aan een psychische stoornis lijden (Spaaij, 2012). Daarnaast worden ook jongeren met een licht verstandelijke beperking (LVB) gezien als een kwetsbare groep, omdat LVB-jongeren vaak relatief gemakkelijk te beïnvloeden zijn (Platform JEP, 2019).

Tot slot wijst onderzoek uit dat online extreemrechtse radicalisering met name iets is voor mannen, en dan vooral jonge mannen (zie bijvoorbeeld Kimmel, 8 april 2018; McClintlock, 6 januari 2022). Dit betekent echter niet dat de rol van vrouwen onderschat moet worden – niet in aantallen en niet in invloed –, zo klinkt het in een groeiend aantal studies (Daymon & Margolin, 2022; Leidig, 26 oktober 2021; Saarijärvi & Sifaka, 12 juli 2021; McClintlock, 6 januari 2022). Vrouwen zouden onder andere een belangrijke rol spelen binnen het rekruteren en het verspreiden van extreemrechtse content. Dat dit in sommige gevallen voor de buitenwereld minder zichtbaar is, is niet zelden het gevolg van de traditionele, conservatieve rolverdelingen binnen extreemrechtse groepen, waarbij vrouwen geacht worden meer vanuit de achtergrond te opereren (Daymon & Margolin, 2022).

3 Online leefwereld

In dit hoofdstuk beschrijven we de wijze waarop extreemrechts kan doordringen in de online leefwereld van jongeren. We doen dit door allereerst aandacht te besteden aan de verschillende narratieven en subculturen die samengeraapt kunnen worden onder de noemer extreemrechts. Vervolgens bespreken we de verschillende campagnes die door extreemrechts ingezet worden om de belangrijkste doelgroepen te bereiken. Tot slot staan we stil bij de verschillende typen platforms die hiervoor gebruikt worden.

Narratieven en subculturen

De wijze waarop extreemrechts zich presenteert binnen de online leefwereld van jongeren is niet onder één beschrijving te vatten, omdat er diverse subculturen en 'narratieven' te onderscheiden zijn (Rogers, persoonlijke communicatie 2022). Dit betekent ook dat er niet één specifieke ideologische lijn bestaat (NTA, 2018).

De Expertise-unit Sociale Stabiliteit (2021) maakte een indeling van het discours op Nederlandse radicaal- en extreemrechtse sociale media door vijf categorieën te onderscheiden: 1) antisemitisch, 2) anti-migratie, 3) anti-islam, 4) anti-elite) en 5) anti-overheid. Vaak heerst er ook een afkeer van het feminisme en de LHBTI-beweging (NTA, 2018). Deze narratieven raken en overlappen elkaar, waardoor de online leefwereld voor individuen, aan de ene kant, fluïde en veranderlijk is en, aan de andere kant, een aantal constanten bevat. Binnen veel narratieven wordt er onderscheid gemaakt tussen het 'eigene' en het 'vreemde', waarbij de precieze invulling van 'het vreemde' kan verschillen. Het 'eigene' gaat veelal over 'het witte ras' of 'de westerse cultuur' (NTA, 2018).

Er zijn ook stromingen die vaak in verband worden gebracht met extreemrechts. Een daarvan is de 'manosphere'. Dit is een verzameling blogs, websites en forums waar mannen kritiek uiten op de 'politiek correctie en gefeminiseerde staat van de wereld'. Deze substroming is vooral gericht op het verdedigen van mannelijkheid en het bestrijden van gelijkheid, wat kan leiden tot extreme en radicale opvattingen en oproep tot geweld tegen vrouwen. Deze stroming bestaat o.a. uit incels (involuntar celibates), 'de Proud Boys', 'Beta Uprising' en 'Men Going Their Own Way' (NTA, 2018; Van Puffelen, 2021). Volgens Rogers (persoonlijke communicatie, 2022) kan het helpend zijn om deze subculturen op een spectrum te plaatsen van radicalisme en potentieel gevaarlijk, zodat monitoring en eventuele acties hierop gespecificeerd kan worden.

Sommige van deze narratieven worden voortgestuwd door fluïde netwerken die uit wisselende samenstellingen bestaan. Door deze continue wisseling zijn deze groepen en hun acties lastig in kaart te brengen en minder grijpbaar. Daarnaast hebben veel van deze groepen weinig ideologische diepgang, waardoor het onvoorspelbaar is welke activiteiten en acties zij plannen.

Daarnaast zorgt het internationale karakter van internet voor een uitwisseling van ideeën en narratieven over landsgrenzen heen. Een bekende stroming binnen extreemrechts is het 'accelerationisme', dat zijn oorsprong kent in Amerika en erop gericht is om versneld een rassenoorlog te ontketenen. Door het internet hebben dergelijke ideeën ook ingang gekregen bij Nederlandse extreemrechtse digitale gemeenschappen.

Campagnes

Het online domein biedt extreemrechts de mogelijkheid om verschillende doeleinden na te streven en doelgroepen te bereiken. Ebner (2019 in Fielitz & Thurston) maakt in dit verband onderscheid tussen drie verschillende typen

campagnes die door extreemrechtse groepen en netwerken ingezet worden, namelijk (1) radicaliseringscampagnes gericht op sympathisanten; (2) manipulerende campagnes om de mainstream te bereiken; en (3) intimiderende campagnes om politieke tegenstanders te raken. We lopen ze in deze paragraaf na.

Radicaliseringscampagnes voor gelijkgestemden

Identiteit wordt vaak gezien als een belangrijke verklarende factor voor waarom jongeren zich bezighouden met of aangetrokken voelen tot extremisme. Extreemrechtse groepen spelen hier doorgaans handig op in door de vorm aan te nemen van '*counterculture movements*' die focussen op lifestyle, jeugdcultuur en kunst (Ebner, 2019). Op deze manier proberen ze jongeren voor zich te winnen.

Een belangrijk gegeven daarbij is dat jongeren niet alleen uitgenodigd worden om extreemrechtse content te consumeren, maar ook in staat worden gesteld om hier een actieve bijdrage aan te leveren en zelf content te creëren door middel van blogs, vlogs, memes of zelfs livestreams waarin maker en gebruiker direct op elkaar kunnen reageren en inspelen. Er kan in dit verband gesproken worden over een '*participatory culture*' die jongeren ruimschoots mogelijkheden biedt voor '*dark participation*', waarbij digitale communicatietechnologieën misbruikt worden voor extremistische doeleinden (Rogers, persoonlijke communicatie 2022). Volgens Neo (2016) is het gevaarlijkste aspect van extreemrechts online dan ook het kunnen uitwisselen en creëren van extreme ideeën en gedachten met anderen die dit beamen, in plaats van het alleen tot zich nemen van informatie. Voor een aantal makers van extreemrechtse content heeft dit geleid tot een enorm bereik en duizenden volgers waarmee zij dagelijks in contact staan en hun boodschap verder kunnen verspreiden.

Manipulerende campagnes om de mainstream te bereiken

Een ander type campagne is het proberen te beïnvloeden van mainstream discussies, om op deze manier het bereik van hun boodschap te vergroten.

Op extreemrechtse fora zijn diverse handleidingen te vinden van hoe mensen overtuigd kunnen worden van de extreemrechtse zaak, een proces dat '*red-pilling*' genoemd wordt. Het betreft een term uit de film 'The Matrix', waarbij de hoofdpersoon de keuze maakt tussen een rode en blauwe pil. De rode pil zorgt voor waarheid, waarin de persoon beseft dat hij weer uit 'vrije wil' kan handelen. Bij de blauwe pil zal iemand doorgaan zoals het al was en leven in een wereld vol leugens. Dit verhaal wordt binnen extreemrechts gelinkt aan de huidige maatschappij, waarbij 'bluepillers', ook wel 'normies', de media en het systeem 'blind' geloven. De 'redpillers' zouden de wereld zien hoe die echt is en het systeem doorhebben. Een belangrijk onderdeel van de *red-pilling* gereedschapskist betreft het verspreiden van desinformatie of *fake news*. Dit kan ook betrekking op 'echte' nieuwsfragmenten, waarbij de desinformatie betrekking heeft op de conclusies die op basis hiervan getrokken en verspreid worden. Ook de coronacrisis is aangegrepen om bepaalde extreemrechtse narratieven en hieraan verwante complottheorieën aan de man te brengen (Van Buuren in Langelaan, 19 november 2021).

Een belangrijke manier van communiceren gaat via *memes* (afbeeldingen of videos met een korte tekst) en *emojis* (symbolen die gedeeld kunnen worden op verschillende online media). Deze stellen leden van een bepaalde groep bijvoorbeeld in staat om met elkaar te communiceren op een voor de buitenwereld vaak moeilijk te doorgronden manier, waardoor de groepsidentiteit benadrukt wordt. Dit maakt ook dat memes en emojis bij uitstek geschikt zijn voor het verspreiden van een extreemrechts geluid of boodschap op mainstream platforms, die, zo blijkt uit de praktijk, toch al moeite hebben om de continue stroom aan content te modereren.

Emojis zijn vaak op zichzelf niet kwetsend of haatdragend, maar kunnen een impliciete extreemrechtse boodschap met zich meedragen die voor niet-ingewijden moeilijk te herkennen is. Een voorbeeld hiervan is de emoji van een glas melk, die in bepaalde contexten gebruikt wordt als symbool van witte superioriteit. Een ander bekend voorbeeld betreft de clown-emoji die wordt ingezet

om te verwijzen naar 'clownworld', waarmee wordt bedoeld dat de wereld gek is geworden. Ook memes kunnen een onderliggende boodschap hebben die racistisch en haatdragend van aard kan zijn. Belangrijk hierbij te vermelden is dat emoji's en memes deze boodschap vaak verpakken in een grap – impliciet maar op alternatieve sociale media vaak ook expliciet – hetgeen normalisering van deze boodschap in de hand kan werken. Zo bestaat er o.a. HIDDENLOL, waarop racistische, seksistische en anti-status quo content wordt gedeeld, die humoristisch bedoeld zou zijn (NTA, 2018).

Intimiderende campagnes om politieke tegenstanders te raken

Een andere rol die sociale media kunnen innemen voor extreemrechts betreft het kunnen bestoken van (politieke) 'vijanden' of tegenstanders. Door middel van 'trolling' wordt er ongevraagd en vaak extreem commentaar geleverd op sociale media en andere internetfora om te provoceren, een reactie uit te lokken of haat te zaaien. Het komt voor dat dit vooraf afgesproken acties zijn in besloten groepen, om gezamenlijk honderden reacties te kunnen plaatsen op hetzelfde moment. Voornamelijk linkse of progressieve mensen, vrouwen, niet-hetero's en niet-witte mensen worden hiervan slachtoffer (NTA, 2018). Daarnaast kan er ook sprake zijn van 'doxing', waar privégegevens van een persoon worden gepubliceerd om deze te beschadigen of te intimideren.

Platforms

Binnen de online leefwereld van extreemrechts zijn er diverse platforms die gebruikt worden om content te kunnen plaatsen. Dit kan gaan om alternatieve en zogeheten 'fringe' sociale media platforms, waarin geen of beperkte moderatie plaatsvindt. Ook mainstream sociale media worden veelvuldig gebruikt om extreemrechtse content te delen. Een ander fenomeen dat in dit verband aandacht verdient, is de infiltratie van extreemrechts in de online gamewereld.

Alternative en fringe sociale media

Allereerst zijn er extreem- en radicaalrechtse internationale fora die specifiek zijn ingericht op het delen van extreemrechtse content, zoals Stormfront, Zundelsite en de National Alliance. Naast deze forums zijn er ook minder expliciet op extreemrechtse content gerichte media die door beperkte of geheel afwezige moderatie volop ruimte bieden aan extreemrechtse content (Bjergo & Ravndal, 2019). De daders van de aanslagen in Christchurch, Poway, El Paso en Baerum deelden allen hun plannen op 8chan (dat na de aanslag in El Paso veranderde in 8kun) en/of hieraan verwante fora. Daarnaast deelden zij livestreams, zodat de aanslagen te volgen waren voor geïnteresseerden.

Mainstream sociale media

Extreemrechts is daarnaast ook actief op de mainstream sociale media. In 2020 hadden radicaal- en extreemrechtse groepen in Nederland het grootste bereik op Facebook, Youtube en Twitter en deels via Instagram (Expertiseunit Sociale Stabiliteit, 2021). Via deze media kunnen gebruikers doorgeleid worden naar extremere context op kanalen waar minder of geen moderatie plaatsvindt, zoals 4chan en 8kun. Hierdoor is extreemrechtse content voor iedereen met een internetverbinding relatief makkelijk vindbaar en toegankelijk (Roks & Van der Schoot, 2019), maar ook te plaatsen en te delen (Neo, 2016). Een tweede gevolg is dat extreemrechtse content hierdoor een proces van normalisering heeft doorgemaakt, omdat het 'toevalliger' voorbij kan komen bij het gebruik van internet en niet meer alleen op moeilijk toegankelijke forums wordt gedeeld. Dat dit het geval is, komt ook door wat we eerder, in navolging van Mudde (2015) en Maly (2018), de radicalisering van de politieke mainstream hebben genoemd, waardoor we als samenleving zijn gewend geraakt aan radicaal- en extreemrechtse standpunten.

Gamification

Dat games en gameplatformen als krachtig rekruteringsmiddel en propagandawapen kunnen fungeren voor extreemrechts mag geen verrassing heten. "Extremist groups are often trying to find vulnerable youth, and what are vulnerable

youth doing? Playing games on the internet" (Duff, 2019). Het verschijnsel waarbij 'gamedesign'-elementen geïmplementeerd worden in een non-game context wordt 'gamification' genoemd (Schlegel, 2021a).

Globaal kunnen er twee categorieën van gamification onderscheiden worden: *top-down gamification* en *bottom-up gamification* (Schlegel, 2021a). De eerstgenoemde categorie verwijst naar het "strategisch inzetten van game-elementen door extremistische groepen of recruiters om betrokkenheid van individuen bij propagandistische inhoud, fora en platforms te faciliteren" (Schlegel, 2021a). Het gevolg daarvan is dat individuen die aan deze propaganda worden blootgesteld, sneller geneigd zijn extreemrechtse narratieven te onderschrijven en (daarmee) vatbaarder zijn voor radicalisering. Voorbeelden van *top-down gamification* zijn het ontvangen van punten voor het plaatsen van opmerkingen, reputatie- of radicaliseringsmeters die persoonlijke 'voortgang' meten naar extremisme en de mogelijkheid om avatars of signatures te wijzigen na het behalen van een bepaald 'niveau' binnen het forum (Schlegel, 2021a). Door dergelijke 'gamedesign'-elementen te gebruiken, ontstaat er een zekere hiërarchie onder de deelnemers, alsook competitie om een hogere score te willen behalen. Ook buiten de online context kan *top-down gamification* plaatsvinden. Een bekend voorbeeld hiervan was de – nooit gelanceerde – app 'Patriot Peer'. Gebruikers konden punten scoren door deel te nemen aan activiteiten die georganiseerd werden in de fysieke context. Naast het scoren van punten zou de app een zekere 'Pokémon Go-achtige' modus bevatten waarop gebruikers gelijkgestemden in de buurt kunnen zoeken, hetgeen duidt op een sociale dimensie van de app.

Bottom-up gamification verwijst naar "de organische opkomst van gegamificeerde taal en praktijken bij individuen, kleine groepen en online subculturen zonder organisatorische leiding van extremistische groepen" (Schlegel, 2021a). De aanslagen in Christchurch (Nieuw-Zeeland) door Brenton Tarrant in 2019 zijn hier een praktijkvoorbeeld van. Via een livestream op Facebook konden miljoenen mensen meekijken met de aanslagen, die aan hen gepresenteerd

werden met stilistische kenmerken van een eerstpersoonsperspectief uit schietspellen en live commentaarmogelijkheden (Schlegel, 2021a). Na deze aanslag volgden enkele andere extreemrechtse aanslagen die vergelijkbare modus operandi hanteerden.

4 Mechanismen

In dit hoofdstuk beschrijven we de mogelijke fasen die zich kunnen voordoen binnen het complexe proces van radicalisering. Het gaat om 1) de preradicaliseringsfase, 2) de radicaliseringsfase en 3) de operationele fase. Daarnaast besteden we aandacht aan processen van flitsradicalisering, de-escalatie en de rol van ideologie binnen de verschillende fasen.

Fasen van radicalisering

Volgens Mølmen en Ravndal (2021) zijn er drie fasen te onderscheiden bij het proces van online radicalisering. De eerste fase is de pre-radicaliseringsfase, waarin behoeften en kwetsbaarheden die individuen vatbaar maken voor alternatieve wereldbeelden centraal staan. De tweede fase is de radicaliseringsfase, waarin individuen in contact komen met en beïnvloed worden door radicale en extreme online content. De derde fase is de operationele fase, waarin individuen hun gewelddadige overtuigingen omzetten in actie. Binnen deze fasen onderscheiden zij zes mechanismen, die zich volledig online of binnen de interactie van de online en offline context manifesteren. Het gaat om: 1) compensatie, 2) isolatie, 3) facilitering, 4) *echoing*, 5) acceleratie, 6) *action triggering*. Belangrijk is dat deze mechanismen niet allemaal een rol hoeven te spelen binnen een online radicaliseringsproces. Daarnaast hoeft dit proces niet in de door Mølmen en Ravndal beschreven volgorde te verlopen. Dit kan per individu wisselen.

Preradicaliseringsfase: compensatie en isolatie

Binnen de preradicaliseringsfase wordt **compensatie** genoemd als mechanisme, waarbij individuen online kunnen compenseren voor eventuele kwetsbaarheden die zij ervaren in de offline context. Deze kwetsbaarheden, zoals

sociale en psychische problematiek, zorgen ervoor dat een persoon al meer vatbaar is om te kunnen radicaliseren (Mølmen & Ravndal, 2021). In de preradicaliseringsfase speelt ook het mechanisme van **isolatie** een rol, waarbij individuen die offline geen (sociale) aansluiting vinden online wel een vorm van sociale verbondenheid vinden. Van der Valk en Wagenaar (2010) noemen deze fase ook wel de kennismakingsfase, waarin jongeren op zoek zijn naar een identiteit en een groep om bij te horen.

Tegelijkertijd merken deze laatste auteurs op dat binnen de kennismakingsfase (of preradicaliseringsfase) ideologie nog geen rol speelt. Het conformeren aan de eisen van de groep en de ideeën die hierbinnen leven, gebeurt pas later in de radicaliseringsfase (zie ook Sieckelinck, persoonlijke communicatie 2022; Van Beek, persoonlijke communicatie 2022).

Radicaliseringsfase: isolatie, 'echoing', facilitering en versnelling

Mensen die geïsoleerd raken, kunnen zich nog verder gaan terugtrekken uit offline sociale netwerken en relaties. Dit kan zorgen voor sociale vervreemding en een groeiende onderdompeling in de online wereld. Bjørgo (1997) spreekt in dit verband van '*bridge burning*', waarbij contacten met vrienden en familie slechter worden. Het construeren van een groepsidentiteit online, waarbij een gevoel van gemeenschap en eenheid ontstaat, is een van de manieren waarop sociale media worden gebruikt door extreemrechts. Dit wordt versterkt door taalgebruik, symbolen, teksten en merchandise, waardoor er als het ware een subcultuur ontstaat waar iemand deel van gaat uitmaken. Het gevoel van 'samen tegen de wereld' dat vaak wordt gecreëerd online zorgt voor verbondenheid en het gevoel een gezamenlijk doel te hebben (NTA, 2018).

Als tweede is er sprake van **echoing**. Online is het mogelijk om zowel informatie tot je te nemen, als hierover in contact te treden met anderen die hier hetzelfde over denken. Dit wordt ook wel *echoing* genoemd, waarbij de constante

interactie met mensen die dezelfde extreme denkbeelden en overtuigingen hebben, leidt tot het ontwikkelen en versterken van radicale overtuigingen en het legitimeren van geweld. Zogenaamde 'echokamers' zorgen ervoor dat mensen bevestigd worden in hun denkbeelden, en het reguliere nieuws (nog meer) gaan wantrouwen (Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2021). Daarnaast worden extremistische meningen binnen deze groepen genormaliseerd, en is het lastig voor individuen om hier tegenin te gaan. Dit kan leiden tot uitsluiting van leden die nuanceren proberen aan te brengen (NTA, 2018). Van belang hierbij is dat ook de algoritmes van sociale media kunnen leiden tot steeds extremer wordende denkbeelden (Mølmen & Ravndal, 2021). Er wordt steeds radicalere content aangeboden om de aandacht van de gebruiker vast te houden (Van Puffelen, 2021). Door deze amplificerende werking van sociale media kan iemand in een 'konijnenhol' belanden, waarbij de persoon in kwestie blijft graven op zoek naar extremere content.

Onder **facilitering** vallen aspecten in de online wereld die de blootstelling aan en de interactie met extreme content faciliteren. Internet kan radicalisering faciliteren doordat het een laagdrempelig middel is voor informatie, communicatie en propaganda van extreme overtuigingen. Individuen kunnen snel toegang krijgen tot extreemrechtse content en daarnaast in contact treden met gelijkgestemden wereldwijd. Bovendien zorgt de mogelijkheid tot anonimiteit voor minder drempels om extreme content te verspreiden of tot zich te nemen, wat het onderscheidt van 'echoing' in de offline context.

Een ander mechanisme van radicalisering online is **versnelling**, ook wel het verkorte tijdsframe vergeleken met offline radicalisering (Von Behr et al., 2013, p19). In een korte periode kunnen mensen snel en veel content tot zich nemen, waardoor de tijd waarin iemands gedachten of gedrag extremer kunnen worden een stuk korter is (Mølmen & Ravndal, 2021).

Operationele fase: facilitering, 'action triggering'

In de laatste fase, de operationele fase, worden door Mølmen en Ravndal facilitering en 'action triggering' genoemd als mechanismen. Met **action triggering** wordt het moment bedoeld waarop de impuls om (politiek) geweld te gebruiken wordt gecreëerd. Dit kan gebeuren door het meemaken van een online persoonlijke of sociale gebeurtenis die ervoor zorgt dat een individu geïnspireerd wordt om daadwerkelijk over te gaan tot actie. Ook een (gedeelde) 'succesvolle' gewelddadige actie van iemand anders kan een trigger zijn voor iemand om zelf ook over te gaan tot actie. Door de vele gewelddadige content is het mogelijk dat 'action triggering' volledig online plaatsvindt.

Oproepen tot democratische vormen van verzet (Roks & Van der Schoot, 2019) is een van de manieren waarop sociale media worden ingezet door extreemrechts. Volgers wordt gevraagd niet alleen online te reageren, maar ook offline 'de daad bij het woord te voegen' (Roks & Van der Schoot, 2019). Ook op Nederlandse social-media-accounts is waar te nemen dat er wordt opgeroepen tot verzet. Ondanks dat de geweldsdreiging over het algemeen beperkt blijft, is het online taalgebruik agressiever en opruiender geworden en is de kans tot het overgaan op geweld groter dan in het verleden (AIVD, 2018).

Flitsradicalisering, twijfel en de-escalatie

Al eerder vermelden we dat 'online' radicalisering een snel en heftig karakter kan hebben – we spraken, in navolging van Wagenaar (2021), van 'flitsradicalisering'. Vanwege de anonimiteit die het computerscherm biedt, zijn conversaties binnen chatgroepen veelal extremer dan in de fysieke sfeer, waarbij nieuwkomers in dergelijke groepen zich razendsnel conformeren aan de groepsnormen, daarbij niet beseffend dat sommige uitspraken voortkomen uit overdrijvingen en/of stoerdoenerij. Daarnaast is het internet een schier onuitputtelijke bron van informatie, die ook mensen die geïnteresseerd raken in extreemrechtse narratieven in staat stelt om in korte tijd heel veel informatie tot zich te nemen.

Tegelijkertijd is het belangrijk om te benadrukken dat radicaliseringsprocessen niet hoeven uit te monden in de zogenoemde *'action triggering fase'*, maar vaak ook onderbroken of beëindigd worden (Kleuver, Van Dijk & Ramirez, 2017). Volgens Wagenaar (persoonlijke communicatie, 2022) krijgt elke radicaliserend persoon op een gegeven moment te maken met twijfel, hetgeen deradicalisering tot gevolg kan hebben. Hij onderscheidt drie soorten twijfelaars: 1) Mensen die onderdeel zijn van een radicaal netwerk en bij wie twijfel zich vertaalt in het uit het netwerk stappen, omdat ze zich gesteund weten in dit proces door bijvoorbeeld vrienden, familieleden of medetwijfelaars; 2) Mensen die onderdeel uitmaken van een radicaal netwerk zonder dat mensen in hun directe sociale omgeving hiervan op de hoogte zijn, waardoor zij gemakkelijker in staat zijn om uit het netwerk te stappen – zij hebben immers iets om op terug te vallen; 3) Mensen, die ondanks de twijfel, onderdeel blijven uitmaken van het radicale netwerk, mede doordat zij geen alternatief zien door gebrek aan sociale contacten buiten het radicale netwerk. Belangrijk hierbij, zo betoogt Wagenaar, is dat mensen die primair online zijn geradicaliseerd vaak gemakkelijker kunnen uittreden, omdat hun deelname anoniemer is. Het maakt dat het vaak langer duurt voordat geradicaliseerde personen ook voor de (fysieke) buitenwereld bekend komen te staan als *'extreemrechts'* of *'geradicaliseerd'*. Juist dit soort labels kunnen een individu het gevoel geven dat er geen of nauwelijks meer een weg terug is. Omgedraaid: het ontbreken van labels vanuit de directe fysieke en sociale omgeving kan uittreding vergemakkelijken.

5 Wisselwerking online en offline context

Eén van de vertrekpunten van deze studie is gelegen in het feit dat de online en offline context niet als twee zelfstandige domeinen begrepen kunnen worden (Gill et al., 2015; Mattheis, 2019; Whittaker & Herath, 2019). Deze liggen veeleer in het verlengde van elkaar en vormen een zogeheten 'continuüm'. Verschillende auteurs spreken dan ook over 'onlife' radicalisering, een term die verwijst naar de hybride online en offline context waarin individuen zich bewegen (Valentini, Lorusso & Stephan, 2020). Om deze reden is het zinvol om de wisselwerking tussen de online en offline context nader te definiëren. Een belangrijke kanttekening hierbij is dat het huidige onderzoek naar deze wisselwerking gering is en verdere studie behoeft (Von Behr et al., 2013; Winter et al., 2020). Desalniettemin pogen we in dit hoofdstuk een eerste invulling te geven aan de wisselwerking tussen deze twee contexten bij extreemrechtse radicalisering. We doen dit door deze wisselwerking onder te verdelen in twee niveaus waarop deze plaatsvindt, waarbij het individuele niveau onderscheiden wordt van het groepsniveau. We merken hierbij op dat dit een kunstmatig onderscheid betreft dat kan helpen de wisselwerking tussen de online context en offline context te beschrijven, maar tegelijkertijd geen recht doet aan de complexe manier waarop het individuele niveau en het groepsniveau met elkaar verweven zijn.

Individuele niveau

Al eerder stelden we vast dat 'offline' omstandigheden kunnen bijdragen aan de vatbaarheid van een individu voor radicale invloeden in de online context. Jongeren die voortijdig van school gaan of hun baan kwijtraken kunnen vatbaar zijn voor online extremisme. Andere voorbeelden van risico- en triggerfactoren zijn het worstelen met de identiteit, instabiele leefomstandigheden zoals een ontwricht gezin of huisvestigingsproblemen, het ervaren van discriminatie en onrechtvaardigheid of een confrontatie met de dood (LSE, g.d., ESS, 2019). Extreemrechtse groepen zijn vaak specifiek op zoek naar dit soort kwetsbare jongeren om te rekruteren (Van den Berg et al., 2016; ACT, g.d.). Ook zagen we dat jongeren met ouders die er racistische denkbeelden op nahouden een grotere kans lopen om zelf ook dit soort denkbeelden te ontwikkelen.

Groepsniveau

De wisselwerking tussen de online en offline context is voor extreemrechtse groepen erg veelzijdig. In deze en volgende paragrafen wordt hieraan een inhoudelijke invulling gegeven door verschillende 'typen' activiteiten te belichten waaruit blijkt dat de online en offline context op elkaar inwerken en/of in het verlengde van elkaar liggen. Dit wordt gedaan aan de hand van een onderscheid tussen (1) 'traditioneel' extreemrechtse groepen en (2) een 'nieuwe generatie' extreemrechtse groepen. Reden voor ons om dit onderscheid dusdanig te maken, is dat de wisselwerking in sommige gevallen een andere invulling kent voor beide, hoewel we tegelijkertijd moeten vaststellen dat niet elke groep en/of netwerk zich even gemakkelijk laat indelen in één van de twee categorieën. Hieronder wordt allereerst het onderscheid tussen de extreemrechtse groepen zelf toegelicht. Vervolgens is er aandacht voor de 'typen' activiteiten waarbinnen de wisselwerking tussen de online en offline context plaatsvindt.

Traditioneel extreemrechtse groepen organiseren zich zowel online als offline, maar zijn tegelijkertijd – en in tegenstelling tot de nieuwe generatie extreemrechtse groepen – met name lokaal en/of nationaal geworteld. Het betekent dat leden vaak op een meer persoonlijk niveau bekend zijn met elkaar (Sterkenburg, 2021). De online context fungeert voor deze groepen met name als middel: de voordelen van het internet worden ingezet om het online en offline 'succes' van de groep te vergroten (ESS, 2021). Dit gebeurt bijvoorbeeld door het verplaatsen van verschillende taken en activiteiten van het offline domein naar het online domein. Zo heeft het internet bij uitstek een rekruterende en mobiliserende kracht, waardoor het bereik van deze online context aanzienlijk groter is dan de vaak nationale of lokale offline context. Dit resulteert onder meer in het sneller groeien van de aanwas van extreemrechtse groepen (NTA, 2018; ESS, 2021). Enkele Nederlandse voorbeelden van 'traditionele' groepen zijn de Nederlandse Volks-Unie (NVU), Voorpost en Pegida Nederland. Ook het studiegenootschap Erkenbrand en Identitair Verzet kunnen tot de meer traditionele extreemrechtse groepen gerekend worden, ondanks hun oorspronkelijke online wortels (Wagenaar, 2021).

Naast deze traditioneel extreemrechtse groepen wordt er een 'nieuwe generatie' extreemrechts onderscheiden. Het is goed hier te benadrukken dat dit niet slechts één groep of één narratief betreft, maar een veelheid aan extreemrechtse narratieven en 'subculturen'. Een bekend voorbeeld is het eerdergenoemde accelerationisme. Het narratief dat hieraan ten grondslag ligt, wordt veelal verspreid via vaak besloten online sociale mediaplatformen, fora en chatrooms. Accelerationistische netwerken 'ontspringen' in de digitale wereld en radicaliseringsprocessen van hun 'leden' vinden grotendeels online plaats. De gevolgen hiervan zijn dat 'leden' van deze netwerken over het algemeen meer individueel opereren en minder persoonlijk bekend zijn met andere leden van het netwerk. De internationaliteit van deze netwerken, in tegenstelling tot de vaak lokale/nationale organisatie van traditioneel extreemrechtse groepen, draagt daar tevens aan bij. Online accelerationistische netwerken worden daarnaast gekenmerkt door een groot zelf-organiserend vermogen en "moedigen

het plegen van geweldsdaden door kleine autonome cellen aan" (NCTV, 2021). Individuele leden van deze netwerken genieten daarin van relatief veel vrijheid. Bovendien is het zichtbaar dat deze extreemrechtse netwerken in bijzonder aantrekkelijk zijn voor jonge mannen. De AIVD waarschuwt dan ook voor deze groeiende opmerkelijk jonge groep deelnemers in Nederland (NCTV, 2021). Enkele voorbeelden van accelerationistische netwerken zijn de Feuerkrieg Division en The Base (Wagenaar, 2021).

Wisselwerking tussen online en offline op groepsniveau

In de nu volgende paragraaf kijken we naar verschillende voorbeelden van activiteiten waarin sprake is van een wisselwerking tussen de online en offline context bij extreemrechtse groepen. De activiteiten die we bespreken zijn: organisatorische activiteiten; netwerken; en sociaal-politieke gebeurtenissen als katalysators voor online haatspraak.

Organisatorisch: adverteren, faciliteren en mobiliseren

Zoals reeds aangegeven, maken zowel traditioneel extreemrechtse groepen als de 'nieuwe generatie' gebruik van de online en offline context om hun succes en maatschappelijke impact te vergroten. Ten eerste kan er gekeken worden naar het 'type' activiteiten die organisatorisch van aard zijn. Voorbeelden hiervan worden gegeven in een studie van Gaudette et al. (2020), waarin aan de hand van interviews met ex-rechtsextremisten werd gekeken naar de rol van het internet in het verbinden van het online en offline domein. Verscheidene geïnterviewden gaven bijvoorbeeld aan dat online fora, chatrooms en sociale mediaplatformen bij uitstek geschikte plaatsen zijn voor het grootschalig adverteren en promoten van fysieke extreemrechtse 'events'. Denk hierbij aan concerten, vergaderingen en gezamenlijke sportactiviteiten, maar ook aan demonstraties en protestacties. Een bekend praktijkvoorbeeld van online mobilisering in de offline context was de Unite The Right rally in Charlottesville (Virginia) in 2017. *"The rally was among the first real-world events that brought together many loosely affiliated far right communities of different ideological leanings"* (Davey & Ebner, 2017).

In veel meer gevallen gaat het om meer bescheiden acties. Zo gebruikt het Nederlandse Identitair Verzet Facebook om kleinschalige activiteiten te adverteren, van het houden van een borrel tot het beklimmen van het dak van een moskee (Sterkenburg, 2021). Een ander praktijkvoorbeeld van het faciliteren van 'events' is het digitaal verspreiden van flyers. Leden kunnen deze flyers zelf afdrukken en in hun eigen buurt ophangen (Gaudette et al., 2020).

Tegelijkertijd is het belangrijk te vermelden dat het toegenomen online activisme voorsnog niet heeft tot meer offline activisme. Dat dit het geval is, zou kunnen betekenen dat het online activisme het offline activisme niet, of niet altijd, nodig heeft om in een bepaalde behoefte te voorzien (ESS, 2021).

Netwerken

De eerdergenoemde rally in Charlottesville sluit tevens aan bij een tweede 'type' activiteit die we hier belichten, namelijk netwerken. Het internet biedt extreemrechtse groepen en individuen de mogelijkheid om grotere netwerken op te bouwen en deze ook te faciliteren (Davey & Ebner, 2017). Deze netwerkfunctie komt daarbij gedeeltelijk voort aan de eerdergenoemde organisatorische functie van het internet. Zowel de mobiliserende kracht van het internet, alsook de organisatorische en faciliterende kracht ervan zorgen ervoor dat al dan niet ideologisch verschillende extreemrechtse groepen gemakkelijk met elkaar in contact komen en van de online context verschuiven naar de offline context. *"Interestingly, a key feature of online platforms that facilitated the connection with the offline world, according to interviewees, was the interactive and localized nature of these spaces; the like-minded could seek out, connect and interact with local adherents online who shared their views and who they could then meet in offline, in-person settings"* (Gaudette et al., 2020).

Propaganda

Het online domein biedt extreemrechts de mogelijkheid om verschillende doeleinden na te streven. Een van de belangrijkste is het verspreiden van propagandistische boodschappen. Uit een verkennend onderzoek van Roks en Van

der Schoot (2019) bleek bijvoorbeeld dat de afkeer van de Islam een centrale rol speelde in de berichten van de traditioneel extreemrechtse groeperingen NVU en Voorpost op mainstream sociale media.

Om als extreemrechts netwerk duurzaam en relevant te kunnen zijn, helpt het om daarbij in te spelen op actuele sociaal-politieke gebeurtenissen. Het is daarom niet verwonderlijk dat terroristische aanslagen vaak resulteren in een aanzienlijke toename van online haatspraak. Deze haatspraak dient onder meer ter promotie van extremistische narratieven (Lally & Bermingham, 2020). Onderzoek van Bliuc et al. (2020) wijst daarnaast uit dat sociaal-politieke gebeurtenissen een transformerende werking hebben op (a) extreemrechtse online netwerken; (b) diens collectieve opvattingen over wat het betekent om lid te zijn van een dit netwerk - "wie wij zijn als groep en wie onze bondgenoten en vijanden zijn"; en (c) de zorgen over actuele onderwerpen die relevant zijn voor een specifieke groep. Ook blijkt dat de normen binnen extreemrechtse netwerken kunnen veranderen als een reactie op sociaal-politieke gebeurtenissen. Zo toonde het online Australische Stormfront extremere overtuigingen naar aanleiding van de antimoslim Cronulla-rellen in Sydney (Bliuc et al., 2020). *"Such transformations can be understood as attempts by the group, as a collective, to adapt and maintain (or even improve) their functionality in the context of societal changes. These attempts often result in the development of new group norms that might be better suited to serving the group's most current goals"* (Bliuc et al., 2020).

Al eerder zagen we dat de mogelijkheden van het verspreiden van extreemrechtse propaganda en haatspraak onder andere afhangen van de mate waarin sociale media platforms reguleren en modereren. Extreemrechtse groeperingen kiezen er daarom volgens Roks en Van der Schoot (2019) voor om de inhoud en toon van hun berichten aan te passen aan de gestelde eisen van de digitale omgeving. Desalniettemin verbande Twitter in 2020 onder andere de accounts van twee Nederlandse groepen – Identitair Verzet en Voorpost – omdat zij de regels overtraden omtrent 'gewelddadig extremisme'.

6 Beschermende factoren

In de voorgaande hoofdstukken hebben we duiding gegeven aan het probleem van extreemrechtse radicalisering in de online context. In het nu volgende hoofdstuk bespreken we de beschermende factoren en de wijze waarop deze aangesproken kunnen worden middels interventies. Hierbij plaatsen we gelijk een kanttekening: er is nauwelijks literatuur beschikbaar die zich specifiek richt op beschermende factoren binnen extreemrechtse radicalisering in de online context. De literatuur die er wel is gaat meer in het algemeen over beschermende factoren ten aanzien van gewelddadig extremisme. Hierbij wordt soms de opmerking gemaakt dat het voor beschermende programma's niet veel uitmaakt of het om extreemlinkse, -rechtse, of -religieus geïnspireerde milieus gaat (Sieckelinck & Gielen, 2020) – of breder, over weerbaarheid tegen stressfactoren. Tegelijkertijd hebben de voorgaande hoofdstukken ons meer inzicht gegeven in de wijze waarop het online domein vorm en richting geeft aan het radicaliseringsproces. We vertrekken dit hoofdstuk vanuit het idee dat dit ook gevolgen heeft voor de capaciteiten die nodig zijn om personen en omgevingen weerbaar(der) maken tegen extremistische attitudes en gedrag. Om deze reden beginnen we dit hoofdstuk met een kort overzicht van de meer algemene literatuur over beschermende factoren en gewelddadig extremisme om vervolgens te kijken welke accenten gelegd kunnen worden als het gaat om extreemrechtse radicalisering in de online context.

Beschermende factoren

Dat onderzoek naar beschermende factoren binnen gewelddadige radicalisering schaars is, blijkt uit de twee systematische overzichtsstudies die er zijn op dit gebied. Lösel, King, Bender en Jugl (2018) onderzochten tweeduizend documenten over radicalisering en 'gewelddadig' extremisme (links/rechts/

religieus-etnisch) en vonden in zeventien rapporten eenentwintig analyses waarin kwantitatieve data werden verschaft over beschermende factoren en de werking ervan. De meerderheid van de studies ging over zowel risico- als beschermende factoren. Op basis van deze studies onderscheiden zij vijf niveaus waarop beschermende factoren betrekking kunnen hebben (zie ook Lösel & Farrington, 2012), namelijk individu, familie, school, *peers* en gemeenschap – een onderscheid dat in lijn ligt met de gedachte dat weerbare individuen bepaalde kenmerken bezitten en toegang hebben tot bepaalde vormen van kapitaal.

De belangrijkste conclusie van de auteurs richt zich op het feit dat beschermende factoren op het gebied van gewelddadig extremisme opvallende parallellen vertonen met die van geweld in zijn algemeenheid. Een voorbeeld van zo'n breed geldende beschermende factor is zelfcontrole (categorie: individu). Het betreft een factor die ook in latere studies wordt aangemerkt als beschermende factor in radicaliseringsprocessen (zie ook Wolfowicz et al. 2019; Rottweiler & Gill, 2022). Zo stellen Rottweiler en Gill (2022), op basis van een representatieve steekproef onder 1.500 Britten, bijvoorbeeld dat zelfcontrole de nadelige effecten van groepsdeprivatie (als risicofactor voor gewelddadig extremisme) vermindert.

Andere voorbeelden van beschermende factoren die de boventoon voerden in de studie van Lösel et al. en waaraan ook in (bredere) geweldsstudies een beschermend effect wordt toegedicht zijn: steun van de familie, goede band met school en goede schoolprestaties, contact met non-deviante leeftijdsgenoten en bindingen met de conventionele samenleving. Gezien deze factoren is het niet verwonderlijk dat zowel Lösel et al. (2019) – en in navolging hiervan Wolfowicz et al. (2019) en Rottweiler en Gill (2022) – de beroemde sociale bindingstheorie van Hirschi (1969) van stal halen; bindingen met een sociale omgeving zouden niet alleen cruciaal zijn om mensen van criminaliteit te weerhouden, maar er ook voor kunnen zorgen dat jongeren wegblijven van het extremistische pad.

Vijf van de studies die Lösel et al meenamen in hun inventarisatie gingen specifiek, hoewel soms niet exclusief, over extreemrechts, waarvan twee studies over extreemrechts in België (Pauwels & De Waele, 2014; Pauwels & Svensson, 2017) en drie gericht op onderzoekspopulaties in Duitsland (Boehnke, Hagan & Merkens, 1998; Fuchs, 2003; Baier, Manzoni & Bergmann, 2016). De beschermende factoren die hierin geïdentificeerd werden zijn: zelfcontrole (Pauwels & Svensson, 2017); ervaren persoonlijke discriminatie (Pauwels & De Waele, 2014); subjectieve deprivatie (Fuchs, 2003); goede resultaten op school (Baier et al., 2016; Boehnke et al., 1998); een band met de school (Baier et al., 2016); peer-groep contact met 'buitenlanders' (*foreigners*, zie Fuchs, 2003); acceptatie van de legitimiteit van de politie (Pauwels & De Waele, 2014); en bereidheid om zich aan de wet te houden (Baier et al., 2016). Ten aanzien van de laatste twee beschermende factoren, plaatsen Lösel et al. (2019) wel een kanttekening in het geval van extreemrechts. Binnen extreemrechts wordt vaak veel waarde gehecht aan orde en gezag. Tegelijkertijd kan er onvrede zijn over de staat van orde en gezag binnen een bepaald gebied, hetgeen zich kan vertalen in een gevoel dat er acties ondernomen moeten worden die het staatsgezag ondermijnen. Op deze manier kan er een innerlijk conflict van waarden ontstaan.

Een tweede overzichtsstudie is afkomstig van Wolfowitz, Litmanovitz, Weisburd en Hasisi (2019). Zij concentreerden zich op kwantitatieve radicaliseringsstudies aangaande risicofactoren en/of beschermende factoren en vonden in totaal 57 geschikte studies. Welke type radicalisering het betrof in de diverse onderzoeken (links, rechts, religieus) speelde in de analyse geen rol. In plaats daarvan lieten de auteurs zich leiden door het onderscheid tussen rechtvaardiging en ondersteuning voor radicaal gedrag (*attitudes*), bereidheid voor radicaal gedrag (*intenties*) en betrokkenheid bij radicaal gedrag, inclusief terrorisme (*gedragingen*). Ten aanzien van radicale *attitudes* kwamen binding met school, schoolprestaties, ouderlijke betrokkenheid en institutioneel vertrouwen naar voren als factoren met middelgroot beschermend effect. Het grootste beschermende effect tegen radicale *attitudes* ging uit van gehoorzaamheid aan de wet (de plicht die iemand voelt om de wet te volgen en na te

leven). Bij radicale intenties werden er kleine beschermende effecten gevonden bij opleiding en outgroup-vriendschappen en ging er een groter beschermend effect uit van leeftijd. De meest relevante beschermende factoren bij radicale gedragingen waren, tot slot, binding met school, leeftijd, legitimiteit van de wet en gehoorzaamheid aan de wet.

Beschermende factoren en online (extreemrechtse) radicalisering

Er is weinig onderzoek voorhanden naar factoren die beschermen tegen gewelddadig extremisme en dit geldt in verhoogde mate voor onderzoek dat zich binnen dit onderzoeksgebied richt op extreemrechtse online radicalisering. We vonden slechts één studie; een Duits onderzoek naar tieners en verschillende vormen van online extremisme (Nienierza et al., 2019). Uit deze studie blijkt allereerst dat jongeren vaak in contact komen met online extremistische boodschappen. Zo gaf 40 procent van de jongeren aan dat ze wel eens in aanraking kwamen met extreemrechtse content.³ De jongeren bij wie dit het geval was, bleken relatief vaak minder vertrouwen te hebben in instituties. Jongeren met meer vertrouwen in instituties kwamen hier minder vaak mee in aanraking. Dit lijkt erop te wijzen dat vertrouwen in instituties een beschermende factor is tegen in ieder geval de blootstelling aan online extremistische boodschappen.

Ook een preventiestudie van Braddock (2019), hoewel niet specifiek gericht op online radicalisering, lijkt goed aan te sluiten op de online werkelijkheid van jongeren. Hierin wordt het beschermende effect aangetoond van kritisch denken. Deelnemers van een online survey kregen extreemlinkse

3 Ter vergelijking: 33 procent van de jongeren gaf aan dat ze wel eens in aanraking waren gekomen met religieus geïnspireerde extremisme content. 21 procent van de jongeren was wel eens in aanraking gekomen met linksextremistische boodschappen op het internet (Nienierza et al., 2019).

en extreemrechtse propaganda voorgeschoteld. Een deel van de deelnemers werd van tevoren gewaarschuwd middels een bericht dat hen er op wees dat zij mogelijk propaganda van een politiek extremistische groep te lezen zouden krijgen (met een kans van één op acht). Alle deelnemers werden vervolgens blootgesteld aan berichten van extreemlinkse of extreemrechtse snit. Deelnemers die van tevoren gewaarschuwd waren, bleken kritischer op de extremistische propaganda en waren ook minder geneigd de extremistische groepen die achter de propaganda zaten te steunen.

Al eerder merkten we op dat extreemrechtse narratieven zich kenmerken door hun dichotome karakter, iets zich laat aftekenen langs de lijnen van het 'eigene' en het 'vreemde', de 'wij' en de 'zij', en het 'goede' en het 'slechte'. Dat het vermogen om kritisch te denken kan helpen om hier doorheen te prikken, is vaker naar voren gebracht. (Een voorbeeld, in de hierboven aangehaalde studie van Rottweiler en Gill wordt gesteld dat het vermogen om kritisch te denken een dempend effect heeft op de nadelige effecten van groepsdeprivatie op gewelddadig extremisme.)

In verschillende studies wordt daarbij onderscheid gemaakt tussen complex denken en kritisch denken. 'Complex' (Liht & Savage, 2013; Stephens et al., 2021) of 'flexibel' (Rottweiler & Gill, 2022) denken is gericht op het ontmaskeren van het zwart-wit denken dat ten grondslag ligt aan extreemrechtse narratieven. Kritisch denken laat zich afmeten aan de mate waarin jongeren in staat zijn om informatie, berichten, ideeën en inhoud te beoordelen en de bron en inhoud van ideeën in twijfel te trekken en te analyseren (Stephens et al., 2021). Het veronderstelt om deze reden ook een zekere mate van onafhankelijkheid in het denken.

Het belang van het vermogen om kritisch te kunnen denken, lijkt alleen maar toe te nemen wanneer radicalisering zich verplaatst van het offline naar het online domein. Een belangrijke factor hierin is dat internet een omgeving is met relatief weinig pedagogisch toezicht, waar nepnieuws, zeker ook in

extreemrechtse hoek (Rogers & Niederer, 2020), een stevige voet aan de grond heeft. Een Duits onderzoek van Nienierza et al. (2019) laat daarbij zien dat moeite bleken te hebben met het herkennen van het problematische karakter van extremistische online boodschappen. Onderzoek in Nederland maakt duidelijk dat jongeren het lastig vinden om in te schatten of informatie betrouwbaar is en, daarmee, nepnieuws te herkennen (Kennisset, 2017; Van Welzen et al., 2017). Jongeren bleken minder digitaal vaardig en mediawijs dan ze zelf dachten. Ze bleken 'confident' maar niet 'competent' (RAN, 2019)

Beschermende factoren en geografie

In het bovenstaande hebben we een beeld proberen te schetsen van de relevante beschermende factoren binnen online extreemrechtse radicalisering die uit de literatuur naar voren kwamen. Het levert een versnipperd beeld op, waarbij vaak niet duidelijk is hoe zwaar de geïdentificeerde beschermende factoren wegen en hoe deze zich verhouden tot bepaalde risicofactoren en/of andere contextuele factoren (Gill, 2015). Een belangrijk gegeven hierbij is dat het onderzoek dat wel voorhanden is voornamelijk internationaal onderzoek is.⁴ De vraag die rijst is in hoeverre deze factoren ook in de Nederlandse context van toepassing zijn.

Om recht te doen aan de geografische dimensie van beschermende factoren en programma's maken Ellis et al. (2021) een onderscheid tussen 'gemeenschappelijke' en 'unieke' risicofactoren en beschermende factoren. Zij onderzochten de invloed van ervaren discriminatie, mentale gezondheid en sociale steun op de steun voor gewelddadige radicalisering bij jongvolwassenen in drie Noord-Amerikaanse steden (Montréal, Toronto en Boston). De drie case studies

4 Vanuit dezelfde logica kan bijvoorbeeld ook de vraag ontstaan wat de zeggingskracht is van een bepaald onderzoek in stedelijk gebied, en bepaalde beschermende factoren die hierin relevant blijken, voor de situatie in het landelijk gebied, ook wanneer beide gebieden in hetzelfde land liggen.

laten verschillende beelden zien van relevante risicofactoren en beschermende factoren. Dat dit het geval is verklaren de auteurs allereerst vanuit het feit dat de onderzoekspopulaties van elkaar verschillen; in Boston en Toronto ging het om onderzoekspopulaties die louter bestonden uit 'Somalische' jongeren, in Montreal betrof het onderzoek onder scholieren op veertien middelbare scholen (en kwam ook extreemrechts duidelijker in beeld). Maar daarnaast vermoeden de auteurs ook dat sociopolitieke en culturele omstandigheden een rol spelen bij de mate waarin bepaalde risicofactoren en beschermende factoren van invloed zijn op steun voor gewelddadige radicalisering. Context, in andere woorden, en daarmee locatie, zouden ertoe doen. Het is een conclusie die in lijn ligt met de bredere literatuur over interpersoonlijk geweld en preventie (Azeredo, 2015).

Daarnaast laat een recente studie zien dat lokale omstandigheden ook van invloed kunnen zijn op het internetgebruik (Tranos & Stich, 2020). Deze kunnen personen ertoe bewegen gebruik te maken van het internet en beïnvloeden zo ook op welke thema's er gezocht wordt. In hoeverre personen door deze 'lokale' zoektochten ook op het spoor van extreemrechtse radicalisering kunnen worden gezet, is niet onderzocht, maar het ligt voor de hand dat dit o.a. afhangt van het type lokale omstandigheid waarop gezocht wordt. Ook andere lokale factoren kunnen van belang zijn, zo blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de algoritmes die een belangrijke stempel drukken op wat mensen te zien krijgen op het internet onder andere gevoed worden door GPS locaties die doorkomen (Valentini, Lorusso & Stephan, 2020).

Beschermende factoren in interventies: drie niveaus

In de nu volgende paragraaf verplaatsen we ons van het identificeren van beschermende factoren naar de vraag hoe beschermende factoren aangesproken kunnen worden middels interventies. Dit is een vraag die op drie niveaus beantwoord kan worden.

Allereerst is er het stadium van radicalisering waarop de interventie zich richt. De verschillende stadia zijn besproken in hoofdstuk 4, waarbij we, in navolging van Mølmen en Ravndal (2021) een onderscheid maakten tussen de preradicaliseringsfase, de radicaliseringsfase en de operationele fase. Een veelgebruikt onderscheid in dit verband dat voortborduurde op eenzelfde logica is dat tussen primaire preventie, secundaire preventie en tertiaire preventie. De eerste categorie interventies richt zich op een breed publiek en tracht de bekendheid met en de weerbaarheid tegen het fenomeen radicalisering te vergroten. Bij de andere twee categorieën wordt er meer ingezoomd. Secundaire preventie richt zich op personen die (eerste) tekenen van radicalisering vertonen, tertiaire preventie focust zich op de uittreding en deradicalisering van al geradicaliseerde personen (Nordbruch & Sieckelinck, 2018)

Een tweede niveau betreft de doelgroep van de interventie. Deze laatste kan zich direct richten op individuele leden van een gemeenschap, maar kan zich ook op een meer indirecte manier richten op dezelfde doelgroep. Een interventie kan bijvoorbeeld tot doel hebben om relevante actoren in een gemeenschap te trainen om een bepaalde interventie ter promotie van beschermende factoren uit te voeren. Of erop gericht zijn om sleutelfiguren beter toe te rusten in het signaleren van en omgaan met vraagstukken en problematieken binnen de eigen gemeenschap (Cankor & Noor, 2021).

Het derde en laatste niveau dat we onderscheiden heeft betrekking op het thema waarop de interventie zich richt. Het loont de moeite om hier wat langer bij stil te staan om op deze manier, waar mogelijk, de verschillende niveaus met elkaar in verbinding te brengen. We vertrekken vanwege hierbij niet vanuit de beschermende factoren zoals we deze hierboven hebben geïdentificeerd, met name vanwege het magere karakter en weinig eenduidige beeld hiervan. Om grip te krijgen op de verschillende thema's, kiezen we ervoor om het onderscheid van Stephens, Sieckelinck en Boutellier (2021) centraal te stellen. Zij analyseerden literatuur op het gebied van preventie van gewelddadig

extremisme, waarbij weerbaarheid – dat, zoals we al eerder zagen, vaak in één adem genoemd wordt met beschermende factoren – een overkoepelend thema bleek.

De auteurs onderscheiden vier thema's waarop preventieprogramma's zich richten: 1) het weerbare individu; 2) identiteit en identiteiten; 3) dialoog en actie; en 4) betrokken, weerbare gemeenschappen. We voegen hier een vijfde thema aan toe dat veelvuldig genoemd werd met name in relatie tot online radicalisering, namelijk, tegennarratieven (*counternarratives*). We bespreken deze thema's en koppelen deze waar mogelijk aan inzichten en/of specifieke dynamieken van extreemrechtse radicalisering in de online context.

1. *Het weerbare individu*

De aanpakken op dit gebied richten zich op drie pijlers. Eén benadering richt zich op het ontwikkelen van bepaalde cognitieve capaciteiten die ervoor zorgen dat individuen beter in staat zijn om de aantrekkingskracht van extremistische boodschappen te weerstaan. Eerder benadrukten we al het belang van het vermogen om kritisch en complex te kunnen denken; een vermogen dat door Sieckelinck en Gielen (2020) samengepakt wordt onder de noemer 'ideologische weerbaarheid'. Een ander type aanpak dat de weerbaarheid van individuen tracht te vergroten, doet dit door middel van het bevorderen van bepaalde karaktereigenschappen. Als we Lösel et al. (2019) volgen dan loont het bijvoorbeeld om in te zetten op zelfcontrole. Een derde type aanpak richt zich op het bevorderen of versterken van bepaalde waarden en/of ideeën. Waar interventies gericht op kritisch denken vooral een manier van denken proberen aan te leren, gaat het hier meer om de extremistische boodschap zelf en boodschappen die voor tegenwicht kunnen zorgen. Dit onderscheidt zich van kritisch denken doordat het meer gericht is op inhoudelijke, normatieve waarden in plaats van op een manier van denken. Een voorbeeld hiervan is een interventie gericht op democratische vorming (Sieckelinck en Gielen, 2020).

2. *Identiteit en identiteiten*

Identiteit wordt vaak gezien als een belangrijke verklarende factor voor waarom jongeren zich bezighouden met of aangetrokken voelen tot extremisme. Dit omdat adolescentie een periode van identiteitsonderzoek is. Dat het online domein, en dan met name middels sociale media, hier een belangrijke rol in speelt, is evident. Identiteit wordt altijd in interactie met anderen onderhandeld en deze interactie speelt bij veel jongeren voor een belangrijk deel plaats online. Een belangrijk gegeven daarbij is dat extreemrechtse groepen doorgaans handig inspelen op de identiteitsdimensie van radicalisering door de vorm aan te nemen van '*counterculture movements*' die focussen op lifestyle, jeugdcultuur en kunst (Ebner, 2019). Op deze manier proberen ze jongeren voor zich te winnen. Daarnaast kan een gevoel van dreiging of marginalisering van de eigen groepsidentiteit openheid creëren voor extremisme. Vanuit deze ideeën worden in de literatuur twee vormen van preventie besproken. In de ene vorm wordt er ingezet op creëren van kansen en ruimte om identiteitskwesaties te bespreken. De andere vorm richt zich op het versterken en valideren van identiteiten.

3. *Dialoog en actie*

Het derde thema dat Stephens et al. onderscheiden is dialoog en actie, waarbij dialoog de betekenis heeft van het "creëren van ruimte en gelegenheid voor de verkenning van en kritiek op ideologieën." Cruciaal daarbij is dat er 'veilige ruimtes' gecreëerd worden waar jongeren vrij kunnen voelen om te discussiëren en hun mening te uiten, zonder angst voor veroordeling. Ook Sieckelinck onderstreept het belang hiervan en geeft aan dat het gesprek met de jongeren bij voorkeur niet, of niet alleen, door ouders moet worden gevoerd (persoonlijke communicatie, 2022). Jongeren zetten zich immers in de adolescentie vaak juist af tegen de ouders. Andere familieleden en/of mensen uit de eigen sociale omgeving zijn hier geschikter voor. Ditzelfde geldt voor jongerenwerk, zo betoogt Sieckelinck: "De kracht van jongerenwerk zit hem in het feit dat ze op de hoogte zijn wat er onder jongeren leeft en dat ze snappen waarom online omgevingen zo aantrekkelijk zijn of kunnen zijn. Ze kijken niet alleen vanuit

een veiligheidsperspectief naar de jongeren en mogelijke radicalisering, maar ook vanuit een ontwikkelingsperspectief. Daarbij: jongerenwerkers kunnen laten zien dat je kritisch kunt zijn zonder dat je daarbij in extremen hoeft te vervallen. Dat je en een baan kunt hebben en tegelijkertijd ook kan vinden dat er zaken niet goed gaan" (persoonlijke communicatie, 2022).

Gesprekken met jongeren die radicaliseren of dreigen te radicaliseren, moeten volgens Sieckelinck voldoen aan een aantal voorwaarden:⁵

- Oog hebben voor wat de ander oprecht zorgen baart en daarbij uit de meningenstrijd blijven (dus niet gelijk tegen een mening aanschoppen).
- Band aanhalen en verstevigen (misschien tegen weerzin in).
- Oprechte interesse. Stel vragen zonder oordeel en achterhaal de situatie waar iemand inzit. Waarom denkt diegene wat hij of zij denkt? Wat levert dit voor hem of haar op? Check of iemand zich bewust is van de gevolgen.
- Op het moment dat iemand dreigt om geweld te gebruiken of daar steun voor uitspreekt aan de bel trekken (bij jongerenwerk, politieagenten, etc.).

4. *Betrokken, weerbare gemeenschappen.*

Weerbaarheid tegen extremistische attitudes en gedrag is niet alleen terug te voeren op het wel of niet aanwezig zijn van bepaalde persoonlijke eigenschappen van een individu, maar heeft ook betrekking op de omgeving van het individu, de mate waarin een individu toegang heeft tot verschillende vormen van sociaal kapitaal. Stephens et al. onderscheiden twee typen programma's die gericht zijn op het versterken van dit sociaal kapitaal: 'gemeenschapsbetrokkenheid', dat zich richt op het versterken van de relatie tussen burger en de staat, en 'de veerkrachtige gemeenschap', dat de relatie burger-staat overstijgt en de gemeenschap in brede zin aanspreekt.

5 <https://www.youtube.com/watch?v=Xryu5swmc5k>

5. *Tegennarratieven en alternatieve narratieven*

Een vijfde thema waarop preventieprogramma's zich richten, betreft wat 'counternarratives' (tegnarratieven) en 'alternative narratives' (alternatieve narratieven) genoemd wordt. Hieronder vallen een breed scala aan activiteiten die trachten extremistische propaganda te deconstrueren, delegitimeren en/of demystificeren door hier een alternatief narratief tegenover te stellen (Liang & Cross, 2020). Tegennarratieven richten zich daarbij specifiek op een extremistische boodschap en bieden hier een alternatief voor. Alternatieve narratieven presenteren een nieuw, 'positief' verhaal zonder zich daarbij direct tegen een bepaald idee te keren (Reed, Ingram & Whittaker, 2017).

Om succes te genereren moeten interventies op dit gebied dynamisch, innovatief en gedurfd zijn, zo betoogt Ebner (2019), niet in de laatste plaats omdat extreemrechtse content dit vaak ook is. Daarnaast is het belangrijk dat het alternatieve narratief geloofwaardig is. Dit kan reden zijn om gebruik te maken van gederadicaliseerde personen en andere 'credible messengers' (RAN, 2019).

Tegelijkertijd is er ook kritiek op met name tegennarratieven. Het belangrijkste argument dat hierin naar voren komt is dat deze 'zuurstof' (Philips, 2018; Rogers & Niederer, 2020) kunnen geven aan de narratieven die ze proberen te bestrijden. Oftewel, door aandacht aan deze verhalen te geven, groeit het bereik en ook het succes hiervan. Daarnaast lijkt dit type interventie niet of minder geschikt om jongeren die al aan het radicaliseren zijn op andere gedachten te brengen. Eenmaal op het radicale pad, zouden tegengeluiden op internet ervoor zorgen dat respondenten op zoek gaan naar tegenargumenten en daarmee juist dieper verzonken raken in hun extreme ideologie (Wojcieszak, 2009, 2010). Het laatste is hier nog niet over gezegd. In een studie van het Europees Parlement uit 2017 over tegennarratieven werd geconcludeerd dat het concept "nogal onderontwikkeld" is en "een grondige basis in empirisch onderzoek" mist⁶.

6 [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/596829/IPOL_STU\(2017\)596829_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/596829/IPOL_STU(2017)596829_EN.pdf)

Tot slot

De slag om de arm die gehouden wordt ten aanzien van de werking van tegen-narratieven staat niet op zichzelf. De praktijk wijst uit dat P/CVE-projecten (*Preventing and Countering Violent Extremism*) moeilijk te evalueren zijn (Hassan et al., 2021; Holmer, Bauman & Aryaeinejad, 2018). Dit komt allereerst door de complexiteit van het fenomeen gewelddadig extremisme. Daarnaast is het lastig om aan te tonen dat een interventie heeft bijgedragen aan het voorkomen van iets – hoe kan je meten dat iets *niet* is gebeurd? Een andere factor die het bepalen van de specifieke werking van interventies bemoeilijkt, is gelegen in het feit dat er vaak tal van andere variabelen zijn die van invloed kunnen zijn op door interventies nagestreefde uitkomsten. P/CVE-projecten blijken in de praktijk daarbij vaak geen duidelijke ‘theorie van verandering’ te hebben of meten succes af aan de tevredenheid van bijvoorbeeld de professionals die bij de interventie betrokken waren. Tot slot zijn veruit de meeste interventies die er zijn gericht op Islamitische radicalisering. Voor extreemrechts is de spoeling dun, hoewel we hiermee niet willen zeggen dat interventies zich (altijd) specifiek moeten richten op één vorm van extremisme. Uit een van de meest systematische evaluatiestudies van P/CVE-projecten blijkt dat interventies specifiek gericht op Islamitische radicalisering vaak meer kwaad doen dan goed, omdat ze (onbedoeld) het idee uitzenden dat religie en gewelddadig extremisme twee handen op dezelfde buik zijn (Hassan et al., 2021).

7 De praktijk

In de voorgaande hoofdstukken hebben we een overzicht gegeven van de staat van de literatuur op het gebied van beschermende factoren en online extreemrechtse radicalisering. Het beeld dat hieruit voortkomt is versnipperd. In dit hoofdstuk kijken we naar en vanuit de praktijk en putten we uit de kennissessies (Enschede, Utrecht) en de interviews met praktijkexperts die we hebben gehouden. We merken hierbij op voorhand op dat het beeld dat naar voren komt uit de kennissessies en de interviews verre van volledig is, zowel vanwege het beperkte aantal van twee casussen als vanwege het beperkte aantal respondenten per casus. Wel kunnen de kennissessies en interviews helpen om bepaalde zaken vanuit de praktijk aan te stippen en aan te kaarten. We beginnen met een overzicht van een aantal bevindingen die voortkomen uit de twee case studies, die ons vanuit de praktijk helpen reflecteren op de bevindingen uit de literatuur van de voorafgaande hoofdstukken. Daarna kijken we naar de mate en de manier waarop (inzichten omtrent) beschermende factoren al worden toegepast in beleid en concrete aanpakken tegen online extreemrechtse radicalisering – en hoe de beschermingsfactoren verder geïntegreerd kunnen worden in beleid.

Het probleem van online extreemrechtse radicalisering

In de gesprekken met praktijkexperts over online extreemrechtse radicalisering waren twee lijnen te onderscheiden, die vaak naast elkaar bestonden. Aan de ene kant bleken praktijkexperts soms duidelijke ideeën te hebben over het probleem van online extreemrechtse radicalisering en de voedingsbodem hiervan. Aan de andere kant benadrukten vaak dezelfde professionals dat er behoefte is aan meer kennis. We beginnen met het uiteenzetten van

deze tweedeling om ons vervolgens te richten op de beschermende factoren die geïdentificeerd werden en de wijze waarop deze geïntegreerd worden in programma's.

Uit de kennissessies en interviews komen grofweg twee type jongeren naar voren die kwetsbaar zouden zijn voor online extreemrechtse radicalisering: de 'zwemmende' jongeren en jongeren met een stoornis binnen het autisme-spectrum.

De 'zwemmende' jongere

Het eerste type wordt omschreven als een product van de toegenomen kloof tussen jongeren en gezagsdragers. De volgende factoren spelen hierbij een rol: Ouders hebben weinig begrip van de online wereld van hun kinderen en/of kunnen ontwikkelingen op dit vlak niet bijbenen – zij lopen, in de woorden van de coördinator online jongerenwerk in Utrecht, "in opvoeding ver achter". Ook docenten, die in theorie een belangrijke positie hebben bij het signaleren van radicalisering, blijken doorgaans geen weet te hebben van (online) jongerencultuur. De overheid, op haar beurt, stelt zich steeds intoleranter op ten opzichte van jongeren. De beheerscultuur die met name in coronatijd de kop op stak, heeft zijn sporen nagelaten, met name bij jongeren die zich in een sociaal-maatschappelijk lastige positie bevinden. Het vertrouwen in de overheid is daarom nihil. De ontstane kloof tussen jongeren aan de ene kant en ouders, docenten en de overheid aan de andere kant maakt dat jongeren gemakkelijker in de algoritmische fuik van extreemrechts zwemmen. Het dichotome karakter van het extreemrechtse narratief geeft hen vastere voet onder de grond. Een jongerenwerker uit Enschede merkt op dat complottheorieën in de praktijk een belangrijke katalysator zijn voor extreemrechtse radicalisering.

De jongere met een stoornis binnen het autisme-spectrum

Daarnaast worden zowel in Enschede als in Utrecht jongeren met een stoornis binnen het autisme-spectrum naar voren geschoven als een kwetsbare groep voor radicalisering, juist bij de nieuwe generatie extremisten. Als verklarende factor wordt gegeven dat deze soms minder goed aansluiting kunnen vinden in offline-settings en daarom vaker eenzaam en/of sociaal geïsoleerd zijn. Ook zouden ze de neiging hebben om hun (online) interesses sterk uit te diepen. Fascinaties voor bijvoorbeeld wapens of de Tweede Wereldoorlog zouden daarbij relatief veel voorkomen. Ook voor deze jongeren geldt dat het online leven nog meer op de voorgrond is komen te staan tijdens de coronaperiode.

Bovenstaande types behoeven een belangrijke kanttekening. Ze vertrekken beide vanuit het idee dat het vooral jongeren zijn, en dat met name jonge mannen, die radicaliseren – een beeld dat bevestiging vindt in de literatuur. Tegelijkertijd wijzen welzijnswerkers in zowel Utrecht als Enschede op de belangrijke rol die ouders kunnen hebben in het radicaliseringsproces op extreemrechts, zowel in afwezigheid als in aanwezigheid. Veel ouders hebben vaak weinig weet van het onlinegedrag van hun kinderen (waarover in de volgende paragraaf meer). Daarnaast geven welzijnswerkers aan dat kinderen sterk beïnvloed kunnen worden door de aanwezigheid van extreemrechtse denkbeelden van hun ouders. Dit wordt ook door de respondent vanuit de politie in Enschede opgemerkt:

“Een deel van Noordoost-Nederland – onder andere Groningen, Drenthe, Twente en De achterhoek – is wat meer rechts georiënteerd dan andere delen van het land. Daarin zie je dat, vaak onbewust, het sentiment ten opzichte van mensen met een niet westerse achtergrond al wat anders is. We hebben daarbij al casussen gehad waarvan we dachten ‘mooi dat we hier voor je zoon zijn, maar ook het gedrag van ouders was zorgelijk.”

Moeilijkheden bij het signaleren van radicalisering

In de gemeentelijke praktijk blijkt het moeilijk te zijn om signalen van extreemrechtse radicalisering op te pikken en vanuit die signalen met jongeren aan de slag te gaan. Verschillende respondenten merken op dat ze nog relatief weinig casussen op dit vlak hebben gezien en dus dat er nog weinig praktijkervaring is. Dat dit het geval is, stemt niet per se tot gerustheid. Respondenten geven aan het gevoel te hebben dat we nog slecht het topje van de ijsberg hebben gezien. Hier worden verschillende redenen voor gegeven:

Allereerst wordt de opsporing bemoeilijkt door de anonimiteit die het internet aan haar gebruikers biedt. De stad Utrecht heeft een eigen intelligence afdeling – de infocel CTER – die zich bezig houdt met het online monitoren van diverse fora, sociale mediakanalen en berichtenservices. Sinds 2021 hebben alle basisteams van de stad digitaal wijkagenten aangesteld, die ‘surveilleren’ op het internet. Hoewel dit steeds meer contraterrorisme gerelateerde informatie oplevert, zijn profielen van (mogelijk) zorgelijke casussen vaak moeilijk te herleiden tot een persoon. Of zelfs tot een nationaliteit, zo merkt de operationeel expert van de politie in Utrecht op dit gebied op:

“Wel zien we onder andere in first person shooter games, maar ook op social-media-accounts en gamechatrooms veel nicknames en chats die duiden op een aanzienlijke aanwezigheid van extreemrechts gedachtengoed. Omdat de voertaal doorgaans Engels is, is het lastig om onderscheid te maken in de nationaliteit.”

Het is veelzeggend in dit verband dat de politie in Enschede in 2019 – toen het probleem van online extreemrechtse radicalisering zich nadrukkelijker aandiende – vooral afhankelijk was van signalen uit de Verenigde Staten, waar de overheid, en dan met name de opsporingsdiensten, een veel sterker digitaal profiel hebben.

Hierbij speelt volgens respondenten ook een rol dat de (voorzichtige) opmars van online extreemrechts minder prioriteit heeft binnen gemeenten dan bijvoorbeeld de jihadistische beweging had ten tijde van de oorlog in Syrië. Sterker nog, dát er meer aandacht voor is gekomen, ligt deels ook in het gelijkwaardigheidsprincipe: er kwam meer aandacht voor extreemrechts omdat er ook voor andere vormen van extremisme aandacht is. Tegelijkertijd is er, met name door dreigingsbeelden van de NCTV, wel degelijk bewustzijn over mogelijk gevaar uit extreemrechtse hoek.

Een ander probleem dat door respondenten aangekaart wordt, ligt in de eerder aangehaalde onbekendheid van met name ouders en docenten met jongerencultuur en de online leefwereld van jongeren. Dit zorgt ervoor dat signalen van radicalisering vaak niet als dusdanig herkend worden, zo merkt ook een jongerenwerker in Enschede op:

“Ik werk in Enschede en als ik daar praat met bijvoorbeeld docenten, merk ik hoezeer zij onbekend zijn met bepaalde details in de jongerencultuur, zoals radicalisering bijvoorbeeld. Dat vind ik eng. Een leraar is zo belangrijk in het oppikken van signalen. Ook zogenaamde lone wolfs zitten niet alleen op hun zolderkamer. Zij gaan ook naar school. Daarom zijn, naast ouders, ook docenten zo belangrijk om die signalen op te pikken en door te spelen naar andere professionals zoals wij jongerenwerkers.”

Een Utrechtse sociaal makelaar geeft aan dat ook welzijnswerkers moeite hebben met online extreemrechtse radicalisering, niet zozeer vanwege het online component hiervan, maar veel meer vanwege het gebrek aan kennis over en feeling met het ‘thema’ extreemrechts:

“Veel mensen in het welzijnswerk zijn behoorlijk progressief-liberaal ingesteld en hebben daarom vaak weinig affiniteit met de taal van het conservatieve denken. Bepaalde uitingen zijn daarom vaak moeilijk te duiden en ook regelmatig confronterend, omdat ze tegen de eigen normen en waarden van de werker ingaan. De uitdaging is om met iedereen die extreme gedachten

heeft in contact te kunnen komen en te blijven, omdat je in de basis iedereen als mens serieus moet nemen. Daarnaast is de kennis van sleutelbegrippen belangrijk, bijvoorbeeld het verschil tussen begrippen als ‘Shoah’ en ‘endlösung’. Als je dat soort woorden langs hoort komen en je kan het niet duiden, dan weet je ook niet welke kant ‘Jantje’ opgaat. Daar speelt culturele bagage ook een rol.”

In combinatie met het gebrek aan maatschappelijke urgentie van online extreemrechtse radicalisering, zou dit ertoe hebben geleid dat welzijnswerk in Utrecht op dit vlak soms nog weinig netwerk heeft ontwikkeld, waardoor de signalen achterblijven.

Hier bovenop komt volgens deze sociaal makelaar dat er, in vergelijking met andere vormen van extremisme, sowieso meer verdraagzaamheid is in de samenleving voor extreemrechtse ideeën, iets wat we eerder – in navolging van Cas Mudde – de radicalisering van de politieke mainstream hebben genoemd:

“Een moslim die rare dingen roept, valt op en wordt gelijk met de nek aangekeken. Bij extreemrechts is dat anders, die omvolkingstheorie bijvoorbeeld, dat wordt steeds meer gemeengoed.”

De kansen van het online domein

De online component van extreemrechtse radicalisering, zo blijkt uit het bovenstaande, bemoeilijkt de preventieve aanpak van het probleem. Tegelijkertijd merken welzijnswerkers op dat de online leefwereld van jongeren ook kansen biedt op dit vlak. Jongeren zouden zich vanwege de ervaren anonimiteit die het computerscherm biedt gemakkelijker uitspreken online, waardoor extreme opvattingen sneller aan het licht komen. Dat dit juist door welzijnswerkers opgemerkt wordt, is geen toeval, omdat een belangrijk deel van hun werk – ‘het daar zijn waar de jongeren zijn’ – zich online afspeelt. Dit betekent ook dat bijvoorbeeld jongerenwerkers toegang hebben tot bepaalde besloten sociale mediagroepen van jongeren en extreme opvattingen gemakkelijk(er) aan bepaalde personen te koppelen zijn.

Ook geven jongerenwerkers aan dat de stap om online om hulp te vragen voor jongeren vaak kleiner is dan wanneer dit in de fysieke wereld moet gebeuren. Belangrijk daarbij is wel dat jongerenwerkers kunnen laten zien dat ze verstand hebben van de online wereld, anders nemen jongeren hen niet serieus. De coördinator jongerenwerker in Utrecht:

“De anonimiteit van een DM [Direct Message, privébericht] maakt dat jongeren sneller aan de bel trekken, dat de drempel tot het vragen om hulp minder groot is. Vereiste hiervoor is dat jongeren het gevoel hebben dat je hun online leefwereld begrijpt.”

Beschermende factoren en programma's

De gesprekken die we hadden met praktijkexperts over beschermende factoren, liepen vaak naadloos over in gesprekken over beschermende programma's en ideeën over hoe deze verbeterd kunnen worden. Vandaar dat we de beschermende factoren, de programma's en de wensen hieromtrent steeds samen bespreken. Beschermende factoren, zo merkten we al eerder op, hebben zowel betrekking op het individu als op diens omgeving. Dit komt ook naar voren in de beschermende factoren en programma's die geïdentificeerd werden tijdens de kennissessies en interviews.

Digitale weerbaarheid

Zowel in Utrecht als in Enschede lopen projecten die zich specifiek richten op digitale weerbaarheid van jongeren. Digitale weerbaarheid van jongeren is cruciaal in de strijd tegen radicalisering (van welk type dan ook), hier zijn welzijnswerkers en ook andere professionals het over eens in de kennissessies. De coördinator online jongerenwerk in Utrecht heeft hier een belangrijke aanvulling op. Zij geeft aan dat het belangrijk is om het thema digitale weerbaarheid breder te trekken, als onderdeel van burgerschapsvorming op scholen, waarbij er aandacht moet zijn voor verschillende vormen van extremisme. Hier is nog de nodige winst te behalen, zo betoogt ze:

“Burgerschapsvorming op scholen kan zoveel sterker, maar dan echt in de breedte. Hoe ga je met elkaar om in de maatschappij? Hoe kun je begrip opbrengen voor mensen waar je het niet mee eens bent? Hoe kan je in gesprek gaan met elkaar of zijn of blijven? En dan ook die online-component daarbij: superbelangrijk. Hoe wordt je beïnvloed door online media in je denken? We zijn nu in samenwerking met een mediateam in een aantal scholen een anti-filterbubbelproject aan het ontwikkelen, zodat je jongeren mee kunt geven van algoritmes, hoe wordt je beïnvloed, en dat is waarschijnlijk alweer achterhaald over twee jaar, maar zo moeten we proberen in burgerschapstrainingen dit aan jongeren mee te geven.”

Inzicht in online leefwereld voor belangrijke gezagsdragers en professionals

Preventie begint met contact, zo klinkt het vanuit welzijnswerkers tijdens de kennissessies. Juist in het contact maken met jongeren is nog een wereld te winnen, omdat begrip voor en kennis van de leefwereld van jongeren vanuit gezagsdragers vaak ernstig te wensen overlaat. In de praktijk hebben ouders vaak handelingsverlegenheid. Om deze reden hebben ze na een oudertraining van tweemaal zes uur ontwikkeld waarin ouders toegerust worden om het gesprek aan te gaan met hun kinderen, met veel aandacht voor de digitale component. De training is een succes. Welzijnswerkers zijn het erover eens dat er meer voorlichting voor ouders moet komen.

Ook docenten snappen vaak te weinig van de online en offline leefwereld van jongeren om hierover in contact te treden met jongeren op een voor de jongere betekenisvolle manier. Om deze reden zijn zowel in Enschede als in Utrecht jongerenwerkers actief op scholen. In Enschede (en Hengelo) zijn er middelbare scholen met 'huiskamers' waarin jongerenwerkers aanwezig zijn en jongeren zich kunnen vermaken. Ook worden er bijvoorbeeld workshops aangeboden. In Utrecht loopt een pilot waarbij jongerenwerkers al op basisscholen aanwezig zijn. Winst valt nog te behalen in de afstemming tussen jongerenwerkers en de integrale zorgteams die al op scholen aanwezig zijn, volgens de coördinator online jongerenwerk in Utrecht:

“Jongerenwerk op school is er nu sinds enkele jaren. We zitten echter niet standaard in de integrale zorgteams op school. Dit is ook geen vereiste, maar de afstemming met deze teams kan worden verbeterd. We weten zoveel van jongeren, hier wordt soms nog te weinig gebruik van gemaakt.”

Het aanwezig zijn op scholen biedt jongerenwerkers ook de mogelijkheid om in contact te treden met jongeren die meer teruggetrokken levens leiden, en niet op pleintjes of in speeltuintjes te vinden zijn. De operationeel expert van de politie Utrecht op het gebied van contra-terrorisme en digitale wijkagenten benadrukt dat het belangrijk is dat hulpverleners en docenten bekend zijn met signalen van radicalisering en extremisme. Hij hoopt daarbij op extra aandacht voor jongeren met een autistische stoornis.

Het trainen van ouders op signalen van radicalisering kan tevens plaatsvinden nadat een jongere signalen vertoont van radicalisering, zo vertelt de politieagent die zitting heeft in het casusoverleg in Twente:

“Bij jongeren die iets gekks op internet hebben gezegd, is bewustwording bij ouders vaak de belangrijkste stap. We kijken binnen het casusoverleg wat we hebben over een persoon en wie de beste kaarten heeft om het gesprek aan te gaan. Het kan dan zijn dat de wijkagent aanbelt bij het gezin, zorgt dat het kind aan tafel zit, dat de ouders aan tafel zitten, en vervolgens zegt ‘deze informatie hebben wij en hier maken wij ons zorgen over’. En dan zie je dat ouders eigenlijk niet weten wat zoonlief uitspookt op de computer boven. Als er goede ouders zijn dan komt er vervolgens extra controle en dan lost het probleem zich meestal wel op. Als er echt zorgen zijn om een jongere kan het ook zijn dat we ouders naar het bureau halen en dan gaan we het gesprek aan. ‘Dit zijn voor ons de factoren waarbij jullie als ouders kunnen zien of het de goede of de slechte kant opgaat met jullie zoon’. Dit doen we vaak niet zelf, maar laten we bijvoorbeeld doen door een hulpverlener van de jeugdbescherming.”

Dat ook politieagenten gebaat zijn bij verbinding met de samenleving, en dus met jongeren, moge duidelijk zijn. Om in contact te komen met jongeren bedachten een aantal agenten in de coronaperiode het initiatief ‘gamen met de politie’. Dit bleek een “laagdrempelige, positieve en effectieve manier” om met de jeugd in contact te komen (Politie, z.d.). Het heeft geleid tot een landelijke proef. “Een mooie kans,” aldus de operationeel expert van de politie Utrecht op het gebied van contra-terrorisme en digitaal wijkagenten. Hij vult aan: “De politie is echter geen pedagogische instelling dus de focus ligt hier wel in de strafrecht en veiligheidshoek.”

Positieve sleutelfiguren in de wijk

Tot slot wordt er in zowel de preventieve radicaliseringsaanpak van Utrecht als van Enschede gebruik gemaakt van positieve sleutelfiguren in de wijken. In Utrecht is hier veel succes mee behaald op het gebied van Moslimradicalisering. Op rechts zijn deze netwerken echter nog onderontwikkeld. De operationeel expert van de politie:

“De kennis op het gebied van radicalisering in Utrecht is gelegen in de ervaringen met uitreizigers, straatdawa’s, salafistische moskeeën, huiskamerbijeenkomsten en uiteraard de tramaanslag. De urgentie om waakzaam te zijn op dit thema is hierdoor een gemeenschappelijke inspanning geworden. Het succes van Utrecht schuilt in een effectieve en snelle samenwerking met zowel professionals als burgers, en daarmee een goed functionerend netwerk als het gaat om de-radicalisering. Kanttekening hierbij is dat dit historisch gezien vooral geënt is op Moslimextremisme.”

8 Concluderende opmerkingen

“Wat weten we veel niet, en ik weet niet wat ik niet weet,” zo stelde iemand tijdens de Enschedese kennissessie. Het zijn woorden die geenszins vreemd aandoen gezien de ‘versnipperde’ staat van de literatuur op het gebied van ‘online’ extreemrechtse radicalisering en de behoefte aan meer kennis die er speelt bij professionals. Tegelijkertijd spreekt er een zekere vorm van bescheidenheid uit. Digitaal jongerenwerk, digitale wijkagenten: het laat zien dat er stappen voorwaarts gemaakt worden – richting de jongeren en hun online leefwereld. We sluiten dit rapport af in dit hoofdstuk met wat we een inclusieve samenvatting zouden kunnen noemen, waarin we de bevindingen vanuit de literatuur- en de praktijkstudie integreren om tot één beeld te komen. We beogen daarbij aan te sluiten bij de behoefte aan kennis bij gemeenten door te vertrekken vanuit de vraag in hoeverre online extreemrechtse radicalisering een nieuw fenomeen betreft. Dat dit juist een voor de praktijk relevante vraag is, komt omdat gemeenten vaak al de nodige ervaring hebben met de aanpak van traditioneel extreemrechtse groepen en/of religieus geïnspireerde radicalisering. Deze insteek geeft ons ruimte om een aantal van de belangrijkste bevindingen uit deze studie samen te brengen en te ordenen. Uiteindelijk stellen we vier handelingsrichtingen voor die we waar mogelijk koppelen aan *good practices*.

Een nieuw fenomeen?

In hoeverre is online extreemrechtse radicalisering een nieuw fenomeen? Hier passen twee antwoorden op. Als we naar de grote lijnen kijken, kunnen we stellen dat er weinig nieuws onder de zon is. Allereerst omdat er consensus lijkt te zijn over het feit dat de drijfveren van radicalisering veelal dezelfde zijn. Of deze nu extreemlinks, extreemrechts, religieus-extremistisch of complotdenkend van aard is, online of offline, radicalisering wordt in de kern vaak gedreven door een zoektocht naar zingeving, betekenis en identiteit. Het betreft een bevinding die steunt op het idee dat ideologie op zichzelf veelal geen drijfveer is voor radicalisering. Tegelijkertijd doet een dergelijke conclusie ook wat gratuiteit aan: deze mag niet betekenen dat er niet meer naar de specifieke kenmerken van online extreemrechtse radicalisering wordt gekeken. Een belangrijke vraag voor de toekomst is bijvoorbeeld hoe aanpakken recht kunnen doen aan het gegeven dat jongeren met een stoornis binnen het autisme-spectrum relatief gemakkelijk online radicaliseren (als dit inderdaad het geval is). Wat betekent dit voor de inzet van beschermende factoren?

Daarnaast moet ook de online component van het fenomeen dat we onderzoeken niet te geïsoleerd worden benaderd. Dat wil zeggen, de on- en offline context zijn nauw met elkaar verweven binnen radicaliseringsprocessen. In de literatuur wordt regelmatig een onderscheid gemaakt tussen ‘online’ en ‘offline’ radicalisering. Dat ook wij dit in ons onderzoek doen is een reflectie van het gegeven dat extreemrechtse radicalisering steeds meer plaatsvindt via internationale online netwerken en van de zorgen die leven hieromtrent bij nationale en lokale overheden en hun partners. Alhoewel dit onderscheid helpend kan zijn bij het theoretiseren van radicaliseringsprocessen, wijst de praktijk uit dat een dergelijk onderscheid vrijwel niet gemaakt kan worden. Bij radicalisering van personen en groepen spelen ontwikkelingen op maatschappelijk niveau, groepsniveau en persoonlijk niveau een rol en op al deze

niveaus zijn de on- en offline context met elkaar verweven. Het is reden voor verschillende auteurs om te spreken over 'onlife' radicalisering, een term die verwijst naar de hybride online en offline context waarbinnen individuen zich bewegen.

De aard van deze hybriditeit verschilt per individu en groep. Relevant hierbij is het onderscheid dat gemaakt wordt tussen meer traditionele groepen, die internet weliswaar gebruiken voor verschillende doeleinden, maar primair lokaal geworteld zijn, en de 'nieuwe generatie' extremisten wiens contacten primair via het internet (en over landsgrenzen) lopen.

De belangrijke stempel van het online domein

Het bovenstaande laat zien dat gemeenten niet alle kennis die ze hebben over religieus-extremistische radicalisering overbodig hoeven te verklaren in de aanpak van online extreemrechtse radicalisering. Tegelijkertijd laat deze studie zien dat het online domein een steeds belangrijker stempel drukt op de radicaliseringsmechanismen en de ontwikkelingspaden van extreemrechtse radicalisering – en dat er daarmee wel degelijk sporen van een nieuw fenomeen aanwezig zijn.

Het online domein laat zich op een aantal terreinen gelden. Allereerst wijst onderzoek uit dat online radicalisering zich, in vergelijking met het meer of fysieke ontmoetingen geënte radicalisering, heel snel kan voltrekken. Door de anonimiteit die het computerscherm biedt, zijn conversaties binnen chatgroepen veelal extremer, waarbij nieuwkomers in dergelijke groepen zich razendsnel conformeren aan de groepsnormen – zonder daarbij te beseffen dat sommige uitspraken voortkomen uit overdrijvingen en/of stoerdoenerij. Ook stelt het online domein mensen in staat om in een korte periode veel content tot zich te nemen.

Daarnaast zijn er ook redenen om aan te nemen dat het uittreden uit radicale netwerken en het deradicaliseren soms gemakkelijker gaat. Wederom blijkt de anonimiteit van de deelname in online groepen een belangrijke factor. Het maakt dat het vaak langer duurt voordat geradicaliseerde personen ook voor de (fysieke) buitenwereld bekend komen te staan als 'extreemrechts' of 'geradicaliseerd'. Juist dit soort labels kunnen een individu het gevoel geven dat er geen of nauwelijks meer een weg terug is. Omgedraaid: het ontbreken van labels vanuit de directe fysieke en sociale omgeving kan uittreding vergemakkelijken.

Tot slot heeft bovenstaande anonimiteit het online radicaliseren ook tot een ongrijpbaar en deels onbegrepen fenomeen gemaakt. Meerdere problemen komen hier samen: ouders en docenten die weinig snappen van de online leefwereld van jongeren; jongerenwerkers die misschien niet genoeg feeling hebben met extreemrechts gedachtengoed; opsporingsambtenaren die moeite hebben online-uitspraken te koppelen aan personen van vlees en bloed. Dit is in geen enkele aanpak allemaal op te lossen: generatiekloven zijn zo oud als de mensheid en opsporingsambtenaren hebben zich aan privacyregels te houden – om twee factoren te noemen.

Beschermende programma's

Binnen de context zoals we deze hierboven hebben geschetst, denken wij dat het zinvol is dat een preventieve aanpak met inzet op beschermende factoren zich in vier richtingen beweegt. Voordat we deze introduceren eerst twee kanttekeningen. Allereerst betreft het nadrukkelijk *handelingsrichtingen*. Er is nog te weinig duidelijkheid over de werking van P/CVE-projecten – en over wat wel werkt en wat niet werkt – om te praten over hoe specifieke interventies eruit zouden moeten zien. Daarnaast betreft het *handelingsrichtingen* die specifiek van toepassing zijn op het radicaliseringsvraagstuk. Het moge duidelijk zijn dat een aanpak op dit gebied ook zeer gebaat is bij meer algemene maatregelen die zich richten op het tegengaan van sociale achterstanden.

1. *Kritisch denken en digitale weerbaarheid*

Het belang van individuele weerbaarheid, en dan in het bijzonder het vermogen om kritisch en flexibel te kunnen denken, lijkt in contexten van weinig pedagogisch toezicht alleen maar toe te nemen. Zeker ook gezien het gegeven dat nepnieuws in extreemrechtse hoek een stevige voet aan de grond heeft op internet. Onderzoek laat daarbij zien dat jongeren moeite bleken te hebben met het herkennen van het problematische karakter van extremistische online boodschappen. Ook jongeren in Nederland vinden het lastig om in te schatten of informatie op internet betrouwbaar is en, daarmee, nepnieuws te herkennen. Er kan gesteld worden dat jongeren minder digitaal vaardig en mediawijs zijn dan ze zelf denken. Ze zijn *'confident'*, maar niet *'competent'*.

Hier liggen kansen voor extreemrechts en dus, vanuit een ander perspectief, ook voor de preventieve aanpak die zich hiertegen richt. Belangrijk daarbij is dat beschermende programma's gericht op het bevorderen van kritisch denken en digitale weerbaarheid vertrekken vanuit het gegeven dat de online leefwereld van jongeren alomvattend is, in de zin dat zij nauw verweven is met hun fysieke leefwereld en vele facetten van hun leven beslaat. Dit komt ook terug in de wijze waarop extreemrechts zich manifesteert online. Extreemrechtse groepen spelen handig in op de sociaal-emotionele behoeften van jongeren door de vorm aan te nemen van *'counterculture movements'* die focussen op lifestyle, jeugdcultuur en kunst. Jongeren worden daarbij niet alleen uitgenodigd om extreemrechtse content te consumeren, maar ook in staat gesteld om hier een actieve bijdrage aan te leveren en zelf content te creëren door middel van blogs, vlogs, memes of zelfs livestreams waarin maker en gebruiker direct op elkaar kunnen reageren en inspelen. Er wordt in dit verband gesproken over een *'participatory culture'*.

Er is om deze reden veel te zeggen om digitale weerbaarheid en mediawijsheid – en het kritisch leren denken als onderdeel daarvan – over een lange periode te integreren in bredere programma's die rechtdoen aan de wijze waarop extreemrechts en andere vormen van extremisme door kunnen dringen in

het leven en het samenleven van jongeren. In Utrecht wordt dit gedaan door digitale weerbaarheid te koppelen aan burgerschapstraining. Door extreemrechts niet te isoleren van andere vormen van extremisme, wordt het risico verkleind dat programma's stigmatiserend werkend.

2. *Inzicht in de online leefwereld*

Dat jongerencultuur altijd deels onbegrepen zal blijven voor (volwassen) gezagsdragers betekent niet dat we ons hier zomaar bij moeten neerleggen. Het is belangrijk om inzicht te krijgen in de online leefwereld van jongeren en te snappen wat de aantrekkingskracht van extreemrechts kan zijn en hoe jongeren zo'n narratief en/of netwerk ingelokt kunnen worden.

Allereerst omdat kennis van de online leefwereld bij ouders, docenten en andere gezagsdragers ervoor kan zorgen dat jongeren zich meer verbonden voelen met hen. Dit kan onder de juiste omstandigheden helpen de voedingsbodem voor extremistisch gedachtegoed te verkleinen. Preventie begint bij betekenisvol contact met jongeren, zo klonk het tijdens de kennissessie, en betekenisvol contact vereist inzicht in en kennis van de online leefwereld van jongeren.

Daarnaast kan meer inzicht in de online leefwereld van jongeren gezagsdragers helpen om sneller signalen te herkennen wanneer zorgelijk gedachtegoed zich manifesteert bij jongeren. In zulke gevallen is het belangrijk dat er een dialoog tot stand komt binnen wat in de literatuur vaak aangeduid wordt als *'veilige ruimtes'*, zonder dat jongeren veroordeeld worden voor hun meningen en gedachten. Dit gesprek, zo vertelt Sieckelinck, moet bij voorkeur niet, of in ieder geval niet alleen, door ouders worden gevoerd. Jongeren zetten zich immers in de adolescentie vaak juist af tegen de ouders. Andere familieleden en/of mensen uit de eigen sociale omgeving zijn hier geschikter voor. Ook jongerenwerkers kunnen hier een belangrijke rol spelen, omdat ze de (online) leefwereld van jongeren kennen en laten zien dat je kritisch kunt zijn op de maatschappij zonder dat je daarbij in extremen hoeft te vervallen.

Inzicht in de online leefwereld van jongeren is dus een belangrijke schakel in de preventieve aanpak van extreemrechtse radicalisering, maar tegelijkertijd, zo suggereerden we hierboven al, past realisme. De online leefwereld van jongeren is constant in verandering en daarmee voor buitenstaanders per definitie moeilijk bij te benen. Dit geldt misschien wel in het bijzonder voor docenten en ouders met toch al drukke agenda's.

Om deze reden is het toe te juichen dat er zowel in Enschede als in Utrecht jongerenwerkers op scholen actief zijn, in Utrecht nu zelfs al op een aantal basisscholen (op basis van een pilot). Het aanwezig zijn op scholen biedt jongerenwerkers ook de mogelijkheid om in contact te treden met jongeren die meer teruggetrokken levens leiden, en niet op pleintjes of in speeltuintjes te vinden zijn.

Ook is het van groot belang om gebruik te maken van de kennis en overtuigingskracht van jongeren zelf. Jongeren zijn de experts bij uitstek als het gaat om jongerencultuur. Ze kunnen helpen debatten aan te snijden over moeilijke thema's, onderling ervaringen delen en fungeren als rolmodel. *"Who knows better how to use social media and how to write alternative stories for people their own age?"*, zoals Nordbruch en Sieckelinck (2018) terecht stellen.

3. Versterken lokale en digitale netwerken

In veel gemeenten zijn in de preventieve aanpak van jihadistisch extremisme met succes netwerken van professionals en sleutelfiguren 'uit de wijk' gecreëerd. Op extreemrechts zijn deze netwerken nog veelal onderontwikkeld, terwijl professionals aangeven dat de preventieve aanpak hier wel bij gebaat zou zijn. Dat de nieuwe generatie rechtsextremisten met name online radicaliseert, hoeft niet te betekenen dat deze netwerken geen rol zouden kunnen hebben in een preventieve aanpak. Allereerst omdat de vatbaarheid voor radicalisering ook vaak bepaald wordt door persoonlijke gebeurtenissen en omstandigheden uit de offline context. Daarnaast toont in ieder geval één studie aan dat rechtsextremisten het internet ook gebruiken om lokaal naar

gelijkgestemden te zoeken om vervolgens offline met hen in contact te komen (Gaudette et al., 2020). Wel is het belangrijk dat deze netwerken niet alleen fysiek ingebed zijn, maar ook digitaal. Digitale jongerenwerkers en digitale wijkagenten zijn daarbij stappen in de goede richting. Ditzelfde geldt voor politieagenten die met jongeren in contact proberen te komen door met hen te gaan gamen. We benadrukken hierbij dat het bij het online monitoren van jongeren van belang is dat er bij professionals duidelijkheid is over de wettelijke bewegingsruimte die ze hiervoor hebben.

4. Het benutten van de mogelijkheden van het internet

Tot slot past het in de geest van een preventieve aanpak gericht op beschermende factoren om niet alleen met een positieve bril naar jongeren te kijken, maar ook naar de mogelijkheden die het internet jongeren biedt. Zo kan het kunnen verbinden over grenzen heen ook ten positieve worden ingezet en als aanzet dienen om juist in aanraking te komen met diversiteit. Ook het gegeven dat jongeren makkelijker om hulp vragen via het internet bij problemen die als voedingsbodem kunnen dienen voor radicalisering, laat zien dat de online leefwereld van jongeren ook kansen biedt. Een preventieve aanpak gericht op beschermende factoren biedt volop ruimte deze te benutten.

Literatuur

AIVD (2018). Rechts-extremisme in Nederland. Een fenomeen in beweging. Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.

Archetti, C. (2015). Terrorism, Communication and New Media: Explaining Radicalization in the Digital Age. *Perspectives on Terrorism*, 9(1), 49–59. Geraadpleegd via: <http://www.jstor.org/stable/26297326>.

Action Counters Terrorism (g.d.). Signs of radicalisation - what to look for. Geraadpleegd via: <https://actearly.uk/spot-the-signs-of-radicalisation/what-to-look-for/>.

Azeredo, C.M., Rinaldi, A.E.M., de Moraes, C.L., Levy, R.B., & Menezes, P.R. (2015). School bullying: A systematic review of contextual-level risk factors in observational studies. *Aggression Violent Behav*, 22: 65–76.

Baier, D., Pfeiffer, C., Simonson, J., & Rabold, S. (2009). Jugendliche in Deutschland als Opfer und Täter von Gewalt. Hannover: Kriminologisches Forschungsinstitut Niedersachsen.

Berg van der, G., Repetur, L., Vergeer, M., Scheffelaar, A., Bakker, P., Wienke, D., Van Boven, J. & Oesterholt, M. (2016). Quick scan Radicalisering: Verkenning van de lokale praktijk. Geraadpleegd via: <https://www.nji.nl/sites/default/files/2021-05/Quickscan-Radicalisering.pdf>.

Bjørge, T. (1997). Racist and right-wing violence in Scandinavia: patterns, perpetrators, and responses. Oslo: Aschehoug.

Bjørge, T. & Ravndal, J. A. (2019). Extreme-Right Violence and Terrorism: Concepts, Patterns, and Responses." ICCT Research Paper, International Centre for Counter-Terrorism.

Bliuc, A., Betts, J., Vergani, M., Iqbal, M. & Dunn, K. (2020). The growing power of online communities of the extreme-right: deriving strength, meaning, and direction from significant socio-political events 'in real life'. International Centre for Counter-Terrorism. Geraadpleegd via: <https://www.jstor.org/stable/resrep25261?seq=1>.

Boehnke, K., Hagan, J., & Merkens, H. (1998). Right-wing extremism among German adolescents: Risk factors and protective factors. *Applied Psychology*, 47, 109-126.

Braddock, K. (2019). Vaccinating Against Hate: Using Attitudinal Inoculation to Confer Resistance to Persuasion by Extremist Propaganda. *Terrorism and Political Violence*.

Cankor, E. & Noor, S. (2021). Weerbare individuen, weerbare gemeenschappen: Een inventarisatie van interventies gericht op het versterken van weerbaarheid van individuen en gemeenschappen. Movisie.

Damen, F. & Kraak, H. (2 december 2021). Deze extreem-rechtse mensen willen de samenleving verwoesten, om hem daarna met witte mensen opnieuw op te bouwen. Wie zijn deze 'accelerationisten'? *Volkskrant*, zie: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/deze-extreem-rechtse-mensen-willen-de-samenleving-verwoesten-om-hem-daarna-met-witte-mensen-opnieuw-op-te-bouwen-wie-zijn-deze-accelerationisten~b56cd597/>

Davey, J., & Ebner, J. (2017). The Fringe Insurgency: Connectivity, Convergence and Mainstreaming of the Extreme Right. Institute for Strategic Dialogue (ISD). Geraadpleegd via: https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2017/10/The-Fringe-Insurgency-221017_2.pdf.

Daymon, C., & Margolin, D. (2022). Women in American violent extremism: An examination of far-right and Salafi jihadist movements. Washington, D.C.: Program on Extremism at George Washington University.

Duff, M. (2019). Gaming culture and the alt-right: The weaponisation of hate | Stuff.co.nz

Downes, J. (2020). How the far right took over the mainstream. Open Democracy. Geraadpleegd via: <https://www.opendemocracy.net/en/countering-radical-right/how-far-right-took-over-mainstream/>.

Ducol, B. (2015). "A Radical sociability: in defense of an online/offline multidimensional approach to radicalization," in *Social Networks, Terrorism and Counter-Terrorism: Radical and Connected*. New York: Routledge, 82–104.

Ebner, J. (2019). Counter-Creativity: Innovative Ways to Counter Far-Right Communication Tactics, in M. Fielitz & N. (eds.), *Post-Digital Cultures of the Far Right: Online Actions and Offline Consequences in Europe and the US*. Bielefeld: Transcript.

Expertise-unit Sociale Stabiliteit (2019). Vernieuwde Tool Triggerfactoren radicalisering. Geraadpleegd via: <https://www.socialestabiliteit.nl/actueel/nieuws/2019/03/lancering-website-triggerfactoren/index>.

Expertise-unit Sociale Stabiliteit (2021). Factsheet Online radicaal- en extremistisch gedrag. Geraadpleegd via: <https://www.platformjep.nl/binaries/platformjep/documenten/publicaties/2021/02/12/factsheet-online-radicaal-en-extremistisch-gedrag/Factsheet+online+radicaal+en+extremistisch+gedrag.pdf>.

Fuchs, M. (2003). Rechtsextremismus von Jugendlichen: Zur Erklärungskraft verschiedener theoretischer Konzepte. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 55, 654-678.

Gaudette, T., Scrivens, R. & Venkatesh, V. (2020). The Role of the Internet in Facilitating Violent Extremism: Insights from Former Right-Wing Extremists. *Terrorism and Political Violence*. Geraadpleegd via: <https://doi.org/10.1080/09546553.2020.1784147>.

Gielen, A.-J. (2008). Radicalisering en identiteit. *Radicale rechtse en moslimjongeren vergeleken*. Amsterdam: Aksant.

Gill, P. (2015) Toward a scientific approach to identifying and understanding indicators of radicalization and terrorist intent: Eight key problems. *J Threat Assess Manag*, 2(3-4):187-191.

Gill, P., Corner, E., Thornton, A. & Conway, M. (2015). What are the roles of the internet in terrorism? Measuring online behaviours of convicted UK terrorists. *Voxpol*. Geraadpleegd via: https://www.voxpol.eu/download/vox-pol_publication/What-are-the-Roles-of-the-Internet-in-Terrorism.pdf.

Gill, P., Corner, E., Conway, M., Thornton, A., Bloom, M. & Horgan, J. (2017). Terrorist Use of the Internet by the Numbers. *Quantifying Behaviours, Patterns, and Processes. Criminology & Public Policy*, vol. 16(1), 99-117. Geraadpleegd via: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1745-9133.12249>.

GNET Team (2022). Offline Versus Online Radicalisation: Which is the Bigger Threat? *Global Network on Extremism & Technology*. Geraadpleegd via: <https://gnet-research.org/2022/02/21/offline-versus-online-radicalisation-which-is-the-bigger-threat/>.

Graaff, B. de. (22 juli 2009). De ongrijpbare vijand: Hoe effectief is terrorismebestrijding? *De Groene Amsterdammer*, zie: <https://www.groene.nl/artikel/de-ongrijpbare-vijand>

Hart, M., Davey, J., Maharasingam-Shah, E., Gallagher, A., & O'Connor, C. (2021). An Online Environmental Scan of Right-wing Extremism in Canada. *ISD Global*.

Hassan, G., Brouillette-Alarie, S., Ousman, S., Kilinc, D., Savard, É. L., Varela, W., Lavoie, L., Fetiu, A., Harris-Hogan, S., Borokhovski, E., Pickup, D., Madriaza, P., Rousseau, C., Thompson, S. K., McCoy, J., Venkatesh, V., Boivin, M., Srimathi Narayana, M., Morin, D., ... the CPN-PREV team. (2021). A systematic review on the outcomes of primary and secondary prevention programs in the field of violent radicalization. *Canadian Practitioners Network for the Prevention of Radicalization and Extremist Violence*. Geraadpleegd via: <https://cpnprev.ca/systematic-review-2/>

Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley, CA: University of California Press.

Holmer, G., Bauman, P. & Aryaeinejad, K. (2018). *Measuring Up: Evaluating the impact of P/CVE Programs*. USA: USIP.

Kennisnet, 2017. *Monitor Jeugd en Media 2017*. Zoetermeer: Kennisnet.

Kenyon, J., Binder, J. & Baker-Beall, C. (2021). Exploring the role of the Internet in Radicalisation and offending of convicted extremists. *HM Prison & Probation Service*. Geraadpleegd via: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1017413/exploring-role-internet-radicalisation.pdf.

Kimmel, M. (8 april 2018). Almost all violent extremists share one thing: their gender. *The Guardian*. Geraadpleegd via: <https://www.theguardian.com/world/2018/apr/08/violent-extremists-share-one-thing-gender-michael-kimmel>

Kleuver, J., Dijk, van., & Ramirez, A. (2017). *Zorgelijke signalen: De lokale preventieve aanpak van radicalisering*. DSP.

Lally, C. & Birmingham, R. (2020). *Online extremism*. UK Parliament Post, no. 622. Geraadpleegd via: <https://post.parliament.uk/research-briefings/post-pn-0622/>.

Landelijk Steunpunt Extremisme (g.d.). *Radicalisering en Extremisme*. Geraadpleegd via: <https://www.landelijksteunpuntextremisme.nl/radicalisering-en-extremisme>.

Langelan, L. (19 november 2021). Waarom doen 'coronacomplotten' het goed bij extreemrechts? One world, Geraadpleegd via: <https://www.oneworld.nl/lezen/politiek/waarom-doen-coronacomplotten-het-goed-bij-extreemrechts/>

Lee, B. (2021). Only Playing: Extreme-Right Gamification (crestresearch.ac.uk).

Leidig, E. (26 oktober 2021). "We Are Worth Fighting for": Women in Far-Right Extremism. ICCT. Geraadpleegd via: <https://icct.nl/publication/women-far-right-extremism/>

Liht, J. & Savage, S. (2013). Preventing Violent Extremism through Value Complexity: Being Muslim Being British. *Journal of Strategic Security*, 6(4): 44-66.

Lösel, F., & Farrington, D. P. (2012). Direct protective and buffering protective factors in the development of youth violence. *American Journal of Preventive Medicine*, 43(2S1), 8-23.

Lösel, F., Bender, D., Jugl, I. & King, S. (2020). Resilience against Political and Religious Extremism, Radicalization, and Related Violence: A Systematic Review of Studies on Protective Factors, in: Weisburd, D., Savona, E.U., Hasisi, B. en Calderoni, F., *Understanding Recruitment to Organized Crime and Terrorism*. Cham: Springer.

Maly, I. (2018). Nieuw rechts. *Eco*.

Mattheis, A. (2019). Disrupting the Digital Divide: Extremism's Integration of Offline/Online Practice. In: *Interventionen: Zeitschrift für Verantwortungspädagogik*, issue 14: 4-18. Geraadpleegd via: https://violence-prevention-network.de/wp-content/uploads/2020/01/Interventionen_14-2019.pdf.

McClintlock, A. (6 januari 2022). The Woman Paradox: Misogyny and Women In the Far-Right. Australian Institute of International Affairs. Geraadpleegd via: <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/the-woman-paradox-misogyny-and-women-in-the-far-right/>

Mølmen, G. (2021). The Role of the Internet in the Radicalisation of Extreme-Right Lone Actors. *Global Network on Extremism & Technology*. Geraadpleegd via: https://gnet--research-org.translate.google/2021/12/14/the-role-of-the-internet-in-the-radicalisation-of-extreme-right-lone-actors/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=nl&_x_tr_hl=nl&_x_tr_pto=sc.

Mølmen, G. & Ravndal, J. (2021). Mechanisms of online radicalisation: how the internet affects the radicalisation of extreme-right lone actor terrorists. *Behavioral Sciences of*

Terrorism and Political Aggression. Geraadpleegd via: <https://www.tandfonline.com/doi/citedby/10.1080/19434472.2021.1993302?scroll=top&needAccess=true>.

Momas, B. (2021). The Radical Right Is Targeting Neurodivergent Groups. *Rantt Media*, geraadpleegd via: <https://rantt.com/are-autistic-people-now-at-a-greater-risk-of-radicalization-than-ever>

Mudde, C. (2019). *The far right today*. Polity press.

Mulhall, J. & Khan-Ruf, S. (eds.) (2021). *State of hate: Far-right extremism in Europe 2021*. London: HOPE not hate Charitable Trust.

Mutsaers, P. & Demir, S. (2020). *Handen ineen voor meer veerkracht bij jongeren: Preventie van radicalisering en polarisatie, een literatuuronderzoek naar beleid, prioriteiten, programma's en samenwerkingspartners*. Platform JEP, Expertise-unit Sociale Stabiliteit.

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (2021). *Rechts-Terrorisme. Actueel Dreigingsniveau*. Geraadpleegd via: <https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn/actueel-dreigingsniveau/rechts-terrorisme>.

NCTV (z.d.). *Definities gebruikt in het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland*, zie: [https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn/definities-gebruikt-in-het-dtn#:~:text=Extreemrechts%20%E2%80%93%20Tot%20extreemrechts%20gedachtegoed%20worden,\(-cultuur\)elementen%20en%20ultranationalisme](https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn/definities-gebruikt-in-het-dtn#:~:text=Extreemrechts%20%E2%80%93%20Tot%20extreemrechts%20gedachtegoed%20worden,(-cultuur)elementen%20en%20ultranationalisme).

Neo, L. S. (2016). An Internet-Mediated Pathway for Online Radicalisation: RECRO. In M. Kader, L. S. Neo, G. Ong, E. T. Mingyi, & J. Chin. pp. 197–224.

Neumann, P. (2013). Options and Strategies for Countering Online Radicalization in the United States. *Studies in Conflict & Terrorism*, 36(6), 431-459.

Nienierza, A., Reinemann, C., Fawzi, N., Riesmeyer, C., & Neumann, K. (2021) Too dark to see? Explaining adolescents' contact with online extremism and their ability to recognize it, *Information, Communication & Society*, 24:9, 1229-1246.

Nieuwsuur (2021). 'Radicale rechts-extremistische jongeren zijn te redden, net als ik'. *NOS Nieuws*. Geraadpleegd via: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2362831-radical-recht-extremistische-jongeren-zijn-te-redden-net-als-ik>.

Norris F.H., Stevens S.P., Pfefferbaum B., Wyche K.F., Pfefferbaum R.L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *Am J Community Psychol*, 41(1-2):127-50.

NTA (2018). De nieuwe generatie extreemrechts en haar online schaduw. Geraadpleegd via: <https://ntadadvies.nl/media/1009/de-nieuwe-generatie-extreemrechts-en-haar-online-schaduw.pdf>.

Parker, J. (2020). Accelerationism in America: Threat Perceptions. Global Network on Extremism & Technology. Geraadpleegd via: <https://gnet-research.org/2020/02/04/accelerationism-in-america-threat-perceptions/>.

Platform JEP (g.d.). Hoe een extreemrechtse jongen deradicaliseerde. Geraadpleegd via: <https://www.platformjep.nl/ervaringsverhalen/michel-letteboer>.

Platform JEP (2019). Licht verstandelijke beperking (LVB) en radicalisering. Geraadpleegd via: <https://www.platformjep.nl/documenten/publicaties/2019/12/13/licht-verstandelijke-beperking-en-radicalisering>

Pauwels, L., & De Waele, M. (2014). Youth involvement in politically motivated violence: Why do social integration, perceived legitimacy, and perceived discrimination matter? *International Journal of Conflict and Violence*, 8, 134-153.

Pauwels, L. J. R., & Svensson, R. (2017). How robust is the moderating effect of extremist beliefs on the relationship between self-control and violent extremism? *Crime and Delinquency*, 63, 1000-1016.

Puffelen, M. van (2021). Rechtsextremisme: Geweld met een rechtsextremistisch motief. Amsterdam: DSP.

Radicalisation Awareness Network (2021). Contemporary manifestations of violent right-wing extremism in the EU: An overview of P/CVE practices. Geraadpleegd via: https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2021-04/ran_adhoc_cont_manif_vrwe_eu_overv_pcve_pract_2021_en.pdf.

Reed, A., Ingram, H. J., & Whittaker, J. (2017). Countering Terrorist Narratives. European Parliament: Policy Department for Citizens' rights and constitutional affairs.

Reinares, F., García-Calvo C., and Vicente, A. (2017) Differential association explaining jihadi radicalisation in Spain: A quantitative study. *CTC Sentinel* 10(6), 29–34.

Rogers, R. & Niederer, S. (2021). Conclusions: Mainstream under fire, in: Richard Rogers and Sabine Niederer (eds.), *The Politics of Social Media Manipulation*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Roks, R., & Schoot, J. van der. (2019). Het aanpassingsdilemma online: een verkennend onderzoek naar extreemrechts op social media. *Tijdschrift voor Criminologie*, (61)3.

Rose, H. & AC (2021). "We are Generation Terror!": Youth-on-youth Radicalisation in Extreme-right Youth Groups. International Centre for the Study of Radicalisation. Geraadpleegd via: <https://icsr.info/wp-content/uploads/2021/12/ICSR-CST-Report-We-are-Generation-Terror-Youth%E2%80%91on%E2%80%91Youth-Radicalisation-in-Extreme%E2%80%91Youth-Groups.pdf>.

Rottweiler B. & Gill P. 2022. Individual Differences in Personality Moderate the Effects of Perceived Group Deprivation on Violent Extremism: Evidence From a United Kingdom Nationally Representative Survey. *Front Psychol*.

Saarijärvi, J., & Sifaka, A. (27 juli 2021). The role of women in far-right extremism. The Counterterrorism Group. Geraadpleegd via: <https://www.counterterrorismgroup.com/post/the-role-of-women-in-far-right-extremism>

Schlegel, L. (2018). Online-Radicalisation: Myth or Reality? In: *Facts & Findings. Counter-terrorism and Internal Security*, no. 314. Geraadpleegd via: <http://library.kas.de/GetObject.ashx?GUID=5e49e42d-8df4-e811-a5af-005056b96343&IDUSER=NotAllowed>.

Schlegel, L. (2021a). The gamification of violent extremism & lessons for P/CVE, 2021 (europa.eu)

Schlegel, L. (2021b). Extremists' use of gaming (adjacent) platforms - Insights regarding primary and secondary prevention measures, August 2021 (europa.eu)

Sieckelinck, S. & Gielen, A. (2020). Veerkracht bevorderen bij opgroeiende jongeren: Inzetten op beschermende factoren. Platform JEP, Expertise-unit Sociale Stabiliteit.

Simi, P., Sporer, K., and Bubolz, B. F. (2016). Narratives of childhood adversity and adolescent misconduct as precursors to violent extremism: a life-course criminological approach. *J. Res. Crime Delinquency* 53, 536–563.

Spaaij, R. (2012). *Understanding Lone Wolf Terrorism: Global Patterns, Motivations and Prevention*. New York: Springer.

Stephens, W. Sieckelinck, S. & Boutellier, H. (2021) Preventing Violent Extremism: A Review of the Literature, *Studies in Conflict & Terrorism*, 44:4, 346-361.

Sterkenburg, N. (2021). Maar dat mag je niet zeggen: De nieuwe generatie radicaal- en extreemrechts in Nederland. *Das Mag*.

Tokmetzis, D. (10 mei 2019). Wat is het verschil tussen radicaal- en extreemrechts (en wat is fascisme)? De correspondent, zie: <https://decorrespondent.nl/9473/wat-is-het-verschil-tussen-radicaal-en-extreemrechts-en-wat-is-fascisme/461306681-86ef641e>

Tranos, E., & Stich, C. (2020). Individual internet usage and the availability of online content of local interest: A multilevel approach. *Computers, Environment and Urban Systems*, 79.

Valentini, D., Lorusso, A. & Stephan, A. (2020). Onlife Extremism: Dynamic Integration of Digital and Physical Spaces in Radicalization. *Front. Psychology*, 11(524). Geraadpleegd via: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.00524/full#B38>.

Valk, I. van der, & Wagenaar, W. (2010). *Monitor Racisme & Extremisme: in en uit extreemrechts*. Amsterdam: Anne Frank Stichting / Amsterdam University

Von Behr, I., Reding, A., Edwards, C. & Gribbon, L. (2013). Radicalisation in the digital era: the use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism. RAND Europe. Geraadpleegd via: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR400/RR453/RAND_RR453.pdf.

Wagenaar, W. (2021). *Extreemrechts in Nederlandse Gemeentes*. Factsheet 13, Anne Frank Stichting.

Welzen, A. van, Caarels, M., & Potters, P. (2017). *Vanzelf Mediawijs? 2017*. The Choice marktonderzoek & advies.

Whittaker, J. & Herath, C. (2021). Online Radicalisation: Moving Beyond a Simple Dichotomy. *Global Network on Extremism & Technology*. Geraadpleegd via: <https://gnet-research.org/2021/12/20/online-radicalisation-moving-beyond-a-simple-dichotomy/>.

Winter, C., Neumann, P., Meleagrou-Hitchens, A., Ranstorp, M., Vidino, L. & Fürst, J. (2020). Online Extremism: Research Trends in Internet Activism, Radicalization, and Counter-Strategies. *International Journal of Conflict and Violence*, vol. 14(2), 1-20. Geraadpleegd via: <https://www.ijcv.org/index.php/ijcv/article/view/3809/3868>.

Wojcieszak, M. (2009). Carrying online participation offline: mobilization by radical online groups and politically dissimilar offline ties. *J. Commun.* 59, 564–586.

Wojcieszak, M. (2010). "Don't talk to me" - effects of ideologically homogeneous online groups and politically dissimilar offline ties on extremism. *New Media Soc.* 12, 637–655.

Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D., & Hasisi, B. (2019). A Field-Wide Systematic Review and Meta-analysis of Putative Risk and Protective Factors for Radicalization Outcomes. *Journal of Quantitative Criminology*.

COLOFON

Opdrachtgever	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Auteurs	Dr. T.D. Peeters Drs. R. van Wonderen D.W.M. Burggraaff, BA N. de Wit, MSc
Foto omslag	Canva
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De begeleidingscommissie van dit onderzoek bestond uit een hoogleraar en twee vertegenwoordigers van de NCTV, één van de ESS en één van een middelgrote gemeente.

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl>

ISBN 978-94-6409-182-3

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, september 2022.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.